

HANEFÎ DOKTRİNİNDE MASLAHAT SEBEBİYLE AN- LAŞMALARIN BOZULABİLECEĞİ GÖRÜŞÜ İLE MO- DERN HUKUKTAKİ “REBUS SIC STANTIBUS” İLKESİ HAKKINDA BİR TAHLİL

AN ANALYSIS OF THE "REBUS SIC STANTIBUS" PRINCIPLE IN MODERN LAW, WITH THE VIEW THAT TREATIES MAY BE DISRUPTED DUE TO CHARGE IN HANAFI DOCTRINE

ALİ ASLAN TOPÇUOĞLU

[Doç. Dr. Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı
Associate Professor, Trabzon University Faculty of Divinity, Department of Islamic Law
aatopcuoglu@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7721-9751>]

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 25 Eylül/September 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 26 Kasım/November 2020

Yayın Tarihi / Published: 15 Aralık/December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Yıl / Year: 2020 *Sayı – Issue:* 49 *Sayfa / Pages:* 39-77.

Atıf/Cite as: Topçuoğlu, Ali Aslan. “Hanefî Doktrininde Maslahat Sebebiyle Antlaşmaların Bozulabileceği Görüşü ile Modern Hukuktaki “Rebus Sic Stantibus” İlkesi Hakkında Bir Tahlil-An Analysis of the “Rebus Sic Stantibus” Principle in Modern Law, with the View that Treaties may be Disrupted due to Charge in Hanafi Doctrine”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity* 49 (Aralık-December 2020): 39-77.
<https://doi.org/10.17120/omuifd.800337>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/omuifd>

Copyright © Published by Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Ondokuz Mayıs University, Faculty of Divinity, Samsun, Turkey. All rights reserved.

Hanefî Doktrinde Maslahat Sebebiyle Antlaşmaların Bozulabileceği Görüşü ile Modern Hukuktaki “Rebus Sic Stantibus” İlkesi Hakkında Bir Tahlil

Öz: Uluslararası ilişkilerde belirli amaçlar için yapılan antlaşmalarla kabul edilen taahhütler, ahlâkî ve hukukî nitelik taşıdığından bunlara sadakat gösterilmesi, barış ve güven esası için oldukça önem arz etmektedir. İslam'ın temel kaynaklarında barışa yönelik antlaşmalar yapılmasını veya süresi tamamlanan antlaşmaların yenilenmesini engelleyici bir hüküm bulunmadığı için İslam ülkesi devlet başkanının toplumun menfaatini dikkate alarak gayrimüslim ülke/ülkelerle antlaşma yapmasında dinî/hukukî bir engel söz konusu değildir. Bununla birlikte Hanefî doktrinde İslam toplumunun maslahatı gereği akdedilmiş bir antlaşmanın karşı tarafa bilgi vermek şartıyla bozulabileceği malumatı yer almaktadır. Bu yaklaşım, modern hukuktaki ‘rebus sic stantibus’ ilkesini anımsatmaktadır. Bu ilkeye istinaden günümüz hukukunda şartların değişmesi ve devletin menfaati göz önünde bulundurulduğunda bazı durumlarda antlaşmalar bozulabilmektedir. İşte ele aldığımız bu çalışmada Hanefîlerin konuyla ilgili yaklaşımları ve bunları dayandırdıkları deliller üzerinde durulmakta, çok fazla detaya girmeden modern hukukta belirtilen ilkeyle örtüşüp örtüşmediği ile ilgili bir analiz yapılmaktadır.

40

OMÜİFD **Anahtar Sözcükler:** Hanefî Mezhebi, Antlaşma, Rebus sic stantibus ilkesi, Şartların değişmesi, Maslahat, Akdin Bozulması.

An Analysis of the "Rebus Sic Stantibus" Principle in Modern Law, with the View that Treaties may be Disrupted due to Charge in Hanafi Doctrine

Abstract: Since the commitments accepted by treaties made for specific purposes in international relations have a moral and legal nature, showing them loyalty is very important for peace and trust. There is no religious / legal obstacle for the head of state of the Islamic country to make a treaty with non-Muslim countries / countries, taking into account the interests of the society, since there is no provision in the main sources of Islam that prevents agreements for peace or renewal of expired agreements. However, in the Hanafi doctrine, there is information that a treaty concluded in accordance with the interests of the Islamic community can be broken provided that the other party is informed. Based on this principle, treaties may be broken in some cases by changing the conditions in today's law and taking into account the interest of the state. In the study we have dealt with, the approaches of Hanafis on this issue and the evidences they based

on are emphasized, without going into too much detail, an analysis is made about whether it is compatible with the principle specified in modern law.

Keywords: Hanafi Sect, Treaty, 'Rebus Sic Stantibus' Principle, Change of Conditions, Mesalih-İ Mursele, Breakdown of Treaty.

Giriş

Uluslararası ilişkilerde antlaşmanın yapılmasını gerektiren şartlarda sonradan meydana gelen bir değişikliğin, antlaşmanın yürürlüğünü etkileyip etkilememesi¹ veya akdin taraflarından birinin, şartların değiştiğini ileri sürerek fesih yoluyla antlaşmaya son verip veremeyeceği, öteden beri doktrinde ve uygulamada tartışılan konularından biridir.² Uluslararası hukukun, antlaşma yapma yetkisi tanıdığı uluslararası kişilerin başında devletler gelmektedir. Diğer uluslararası kişilerin antlaşma veya uluslararası hukuk işlemi akdetmesi veya benimsemesi kendilerine tanınan yetkiler kapsamında mümkündür.³ Bu hususta Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nde "*Her devletin antlaşma akdetme yetkisi/ehliyeti vardır*"⁴ hükmü bulunmaktadır.⁵ Dolayısıyla antlaşma akdetme ehliyeti, yalnız devletler hukuku şahıslarına tanındığından tarafların bu vasfı taşıması gerekir.⁶ Uluslararası uygulamalara bakıldığında devletler hukuku şahıslarının irade mutabakatlarını tespit eden ve açıklayan belgelere çeşitli isimlerin verildiği görülmektedir. Bu kapsamda antlaşma, anlaşma, sözleşme, mısak, sened, protokol, beyanname, mektup teatisi konkordato gibi kavramlar sayılabilir. Bütün bu farklı terimler bir dereceye kadar farklı bir içeriğe işaret etmek etmekle birlikte esasen bunların hukukî mahiyetleri ve so-

-
- ¹ F. Edip Çelik, *Milletlerarası Hukuk*, 4. Baskı (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1980), 1: 274.
 - ² Seha Lütfi Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, 3. Baskı (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965), 2: 139.
 - ³ Kamuran Reçber, *Uluslararası Hukuk Ders Kitabı* (Bursa: Dora Basım-Yayın Dağıtım Ltd., 2014), 80-81.
 - ⁴ md. 6.
 - ⁵ Enver Bozkurt, *Türkiye'nin Uluslararası Hukuk Mevzuatı*, 5. Baskı (Ankara: Asil Yayın Dağıtım Ltd. Şti., 2011), 716.
 - ⁶ Çelik, *Milletlerarası Hukuk*, 1: 131.

nuçları arasında bir fark görünmemektedir. Ancak antlaşma terimi, iki veya daha çok devlet arasında ilişkileri kapsamlı bir şekilde düzenlemek üzere akdedilmiş taahhütler için kullanılmaktadır.⁷

Şunu belirtelim ki uluslararası hukukta antlaşmanın yapılmasında yetkili organın tespiti iç hukuka bırakıldığından anayasaların çoğunda, esasen antlaşma yapma yetkisi devlet başkanına tanınmaktadır. Ancak bunların önemli bir kısmı, parlamentonun onayını da şart koşmaktadır.⁸ Antlaşmalar, âkit taraflara mütekebil vecibeler yüklemekte, menfaatler sağlamak ve âkitler arasında devletler hukuku kaidelerine dayanarak bağlar kurmaktadır.⁹ Karşılıklı menfaate dayalı münasebetleri düzenleyen vesikalar olduğu için akdedilen antlaşmayı devletin mutlaka onaylaması gerekir. Devletin antlaşmayı tasdikten çekinmesi ise bazı sorunlara yol açabilir. Bununla birlikte kamu otoritesini temsil eden devletin, toplum için fayda-zarar dengesini gözeterek maslahatın gerektirdiği şekilde antlaşma yapma yetkisine sahip olduğu da kabul edilmektedir.

42

OMÜİFD

Akdedilen bir antlaşmada haliyle nimet-külfet dengesi gözetildiğinden tasdik işlemi, antlaşmanın tümü için geçerli olmalıdır.¹⁰ Bu arada antlaşmalarla ilgili hukuk kuralları ve bu hususta kodifikasyon çalışmaları, birçok devlet tarafından tasvip edilmedikleri ve onaylanmadıkları için ya da bu antlaşmalara konulan bir kısım çekince ve şerhlerden ötürü genel olma niteliğini yitirmektedir. Böylece devletler arasında sorunların ve çatışmaların artmasıyla da hukuk terminolojisindeki koşullar değiştiğinde antlaşmaların da değişebileceğini ifade eden '*rebus sic stantibus*' ilkesine olan ilgiyi artırmaktadır.¹¹

⁷ Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, 2: 82; 1: 94; uluslararası ilişkilerde devletlerin birbiriyle yaptığı yazılı anlaşmalara çeşitli isimler verilse de doktrinde çoğu yazar tarafından '*antlaşma*' terimi kullanılmaktadır. Ayrıntılı bkz. Çelik, *Milletlerarası Hukuk*, 1: 127-28.

⁸ Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, 2: 87-88.

⁹ Menemenlizade Ethem, *Devletler Umumi Hukuku* (İstanbul: Türkiye Matbaası, 1934), 65.

¹⁰ Zeki Mesud Alsan, *Yeni Devletler Hukuku* (Ankara: Güney Matbaacılık ve Gazetecilik, A.Ş., 1951), 1: 589.

¹¹ Mehmet Gönlübol, *Uluslararası Politika*, (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2000), 420.

Bu bağlamda akdedilen antlaşmaya sadakat gösterilmesini gerektiren ahde vefa anlayışı ile zamanla bunların hükümlerinin değişebileceği esasının/rebus sic stantibus birbiriyle nasıl telif edileceği meselesi, uluslararası hukukta bir sorun oluşturmaktadır. Çünkü kişiler arasında yapılan akitlerde bir anlaşmazlık olduğunda konu, mahkemeye taşınarak çözüme kavuşturulur. Ancak devletlerin akdettikleri antlaşmalarda anlaşmazlık çıktığında bunu çözebilecek bir merci olmadığından her devlet kendi takdirine göre bu esaslardan birine sarılıp, iddiasında ısrar edebilir ve bundan da önemli ihtilaflar ortaya çıkabilir.¹² Bu bakımdan tüm akitlerde olduğu gibi devletlerin yaptığı akitlerde de geçerli olan müşterek rızaya dayalı bir antlaşmanın yapılması meşru/hukukî kabul edildiği gibi belirli şartlar öngörülerek yapılan bir antlaşmaya müşterek rıza ile son verme de aynı şekilde meşru görülmelidir.¹³ Antlaşmaları sonlandıran durumların tümünün ele alınması, konuyu kapsam dışına çıkaracağından çalışmamızı sadece bunlardan biri olarak kabul edilen 'rebus sic stantibus' ilkesiyle sınırlı tutacağız. Ayrıca klasik dönem Hanefi doktrinde devlet başkanının maslahat mülahazasıyla bir antlaşmayı bozabileceği yönündeki görüşünü delilleriyle birlikte ele alıp, modern hukuk uygulamasındaki rebus sic stantibus ile örtüşüp örtüşmediğini tahlil etmeye çalışacağız.

I. Modern Hukukta 'Rebus Sic Stantibus' İlkesi ve Mahiyeti

Uluslararası hukukta süresi sınırlanmamış tüm antlaşmalarda zımnî bir şekilde kabul edilen, imzalanmasına neden olan koşulların değişmesi ve yeni koşullara uymaması hâlinde tek taraflı olarak veya tarafların uzlaşmasıyla antlaşmanın feshine ya da gözden geçirilmesine imkân tanıyan tabir, 'rebus sic stantibus' olarak ifade edilmektedir.¹⁴ Bu ilkenin ortaya çıkmasındaki temel etken, antlaşma akdedildiğinde mevcut şartların son-

¹² Alsan, *Yeni Devletler Hukuku*, 1: 599; Hamza Eroğlu, *Devletler Umumi Hukuku* (Ankara: İktisadi ve Ticarî İlimler Yayınevi, 1979),78.

¹³ Antlaşmaların sonlandırma biçimleri ile ilgili bkz. Eroğlu, *Devletler Umumi Hukuku*, 75.

¹⁴ Muammer Raşit Seviğ, *Özel Devletler Umumi Hukuku*, 2. Baskı (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1958), 186-187; Eroğlu, *Devletler Umumi Hukuku*, 77; Selahattin, Bağdatlı, "Rebus Sic Stantibus Koşulu", *Hukuk Sözlüğü* (İstanbul: Derin Yayınları, 2012), 559; ayrıca bkz. Alsan, *Yeni Devletler Hukuku*, 599.

radan değişmesiyle antlaşma hükümlerinin sonlandırılması veya uygulanmaması ve antlaşmayı sona erdirmeye gerekçesi olarak antlaşma akdedildiğinde değişiklik ile ilgili şartların antlaşmada önceden yer almamasıdır.¹⁵ Uluslararası hukukta yapılan antlaşmalara sadakat gösterilmesini belirten ahde vefa, tüm hukuk sistemlerinde temel ilke olarak kabul edilmekle birlikte¹⁶ antlaşmaların yeni şartlara uygun olarak değiştirilmesi ya da yeni şartlar karşısında sona ermesi/rebus sic stantibus ilkesi bu temel kuralın bir istisnasıdır.¹⁷ Eski dönemlerden beri uluslararası ilişkilerde doktrin ve uygulamada özellikle savaş zamanlarında antlaşma şartlarına uyulmaması gibi bir kısım farklılıklar olsa da ahde vefa ilkesi, günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.¹⁸ Toplumsal ilişkilerde samimiyet ve doğruluk ihtiyacını sağladığından eskiden beri toplumların münasebetlerinde kendisini kabul ettirmiş olan bu ilkeye riayet edilmediğinde uluslararası alanda güvene dayalı bir ilişki kurma imkânı ortadan kalkar.¹⁹ Bu bakımdan bütün unsurlarıyla geçerli bir antlaşma, ancak tarafların rızasıyla ve akit esasında kullanılan usuller çerçevesinde değiştirilebilir, yeniden gözden geçirilmesini gerekli kılan şartlar oluştuğunda ise rebus sic stantibus kaidesi ileri sürülebilir.²⁰

44

OMÜİFD

Uluslararası hukukta doktrin ve uygulamada mevcut şartlar sonradan değiştiğinde veya taraflardan biri şartların değiştiğini öne sürdüğünde antlaşmanın fesih yoluyla sona erdirilip erdirilemeyeceği bir sorun oluşturmaktadır.²¹ Bu itibarla eski dönemlerde bireysel anlamda borçlu olacaklı ilişkilerinde, özellikle savaş ve kriz ortamlarında sözleşmeye mutlak bir şekilde riayet edildiğinde ödeme güçlüğü içinde olan borçlu

¹⁵ Eroğlu, *Devletler Umumi Hukuku*, 77-78.

¹⁶ Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, 2: 139.

¹⁷ Çelik, *Milletlerarası Hukuk*, 1: 275; Eroğlu, *Devletler Umumi Hukuku*, 78.

¹⁸ Faruk Sönmezoğlu, "Pacta sunt servanda", *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, 2. Baskı (İstanbul: Der Yayınları, 2010), 529.

¹⁹ Charles Crozat, *Devletler Umumi Hukuku*, trc. Edip F. Çelik (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1950), 1: 105.

²⁰ Crozat, *Devletler Umumi Hukuku*, 1: 124.

²¹ Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, 2: 139; ayrıntılı bkz. J. W. Garner, "The Doctrine of Rebus Sic Stantibus and the Termination of Treaties", *American Journal of International Law*, 29(1927): 500 vd.

ve hukukî olarak borcun ödenmesini talep eden alacaklı arasında ihtilaf- lar ortaya çıkmıştır. Bu ihtilafın çözümü için gerek yasama gerekse yargı, içtihat yoluyla ahde vefa ilkesinin vazgeçilmez niteliğini esneten bazı çarelere başvurmuş ve bunu haklı göstermek için doktrinde birçok hukukî esas ortaya atılmıştır. İşte bunların başında antlaşma şartlarında köklü değişimler/*Clausula rebus sic stantibus*²² anlamına gelen nazariye gelmektedir.²³ Roma hukuk sisteminden gelen bu ilkeyi modern devletler hukukuna sokan uluslararası hukuk biliminin kurucularından İtalyan hukukçu Alberico Gentili(ö.1608)'dir. Gentili, barış antlaşmalarında antlaşmanın tesirinin ancak yapıldığı zaman mevcut bulunan şartlarda değişiklik olmadığı sürece devam edeceğine dair zımnî bir kaydın, yani '*clausula rebus sic stantibus*' ilkesinin daima kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir.²⁴ Antlaşma yapılırken böyle kaydın zımnî olarak bulunduğunu savunanlar, antlaşmaların uygulanmasından şikâyetçi olan tarafa tek taraflı olarak antlaşmayı sonlandırma yetkisi vermiştir. Oysaki uluslararası uygulama ve yargı içtihatları, genelde '*rebus sic stantibus*' kuralına dayanarak uluslararası antlaşmaların tek taraflı feshine imkân tanımadığı için bu kuralla taraflara ancak mevcut koşullara uygun yeni bir antlaşma imkânı sağlanmaktadır.²⁵

Bununla birlikte Fransız uluslararası hukukçularından Georges Scelle(ö.1961), '*rebus sic stantibus*' kuralının uygulanmasının, toplumsal hayat- taki gelişmelerin sonucu ve toplumun zarurî bir ihtiyacı olduğunu kabul etmektedir.²⁶ Ancak böyle durumlarda hukukî işlemlerin güvenliği ile hukukun sosyal hayata uygunluğunu sağlama sorunuyla karşılaşılma- dır. Çünkü teamül hukukunun esnek olması nedeniyle sosyal hayatın gelişmelerine ayak uydurabilmesi kolaydır. Oysaki yazılı hukukun, özel- likle kanun ve antlaşmanın, sosyal hayatın yeni şartlarına uydurulması için ya kanun koyucunun müdahalesi ya da antlaşmaya taraf olanların,

²² Sönmezoğlu, *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, 555.

²³ Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, 2: 140.

²⁴ Crozat, *Devletler Umumî Hukuku*, 1: 220.

²⁵ Uygulama örnekleri için bkz. Eroğlu, *Devletler Umumi Hukuku*, 78-79.

²⁶ Eroğlu, *Devletler Umumi Hukuku*, 78.

yeni bir antlaşma yapmaları gerekir.²⁷ Bu konuda Birleşmiş Milletler Antlaşması'nda antlaşmadan doğan vecibelerin, diğer milletlerarası antlaşmalardan doğan vecibelerle çatışması durumunda öncekilerin üstün tutulacağı sarih bir şekilde belirtmektedir.²⁸

Uluslararası hukuk doktrininde 'rebus sic stantibus' ilkesinin niteliğine dair iki görüş bulunmaktadır.

◊ Birinci görüştekiler, bir antlaşma yapıldığında mevcut olan ve antlaşmayı etkileyen şartlarda değişiklik olması halinde tarafların bu antlaşmaya son verme ya da uygulamayı durdurma hakkına sahip olması gerektiğinden hareket etmişlerdir.²⁹ Aslında antlaşmalarda köklü değişiklik yapılması istemi, süre sınırı olmayan ya da uzun süreli antlaşmalarda zımni bir kayıt olarak mevcuttur. Başka bir deyimle *rebus sic stantibus* kaydı, bu çeşit antlaşmalara açıkça konulmasa da tarafların bunu zımnen kabul etmiş olduğu varsayımına dayanır.³⁰ Bu ilkeye başvurulabilmesi için şartlarda ortaya çıkan değişikliğin köklü bir değişiklik olması gerekir.³¹ Bu temel değişikliğin dikkate alınabilmesi için önceki şartların tarafların bu antlaşmayı yapmalarında ana gerekçeyi oluşturması ve bu değişikliğin tarafların yükümlülüklerini önemli ölçüde etkilemesi gerekir.³² Antlaşma yapıldığında antlaşmanın koşullarında öngörülme-yen köklü bir değişikliğin oluşması, yükümlülükleri temelden etkilediği takdirde âkitlerden birinin irade beyanı ile antlaşma tek taraflı olarak feshedilebilir³³ ya da askıya alınabilir veya yapılan antlaşmanın gözden geçirilmesi antlaşmaya taraf olandan istenebilir. Bu arada şunu da belirtelim ki köklü değişikliğe sebep olan taraf, bu gerekçeye dayanarak antlaşmanın son-

²⁷ Çelik, *Milletlerarası Hukuk*, 1: 274.

²⁸ (md. 103). Bkz. Alsan, *Yeni Devletler Hukuku*, 1: 600.

²⁹ Sönmezoğlu, *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, 555.

³⁰ Alsan, *Yeni Devletler Hukuku*, 1: 600; Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, 2: 141; Seviş, *Özel Devletler Umumi Hukuku* 187; Çelik, *Milletlerarası Hukuk*, 1: 275.

³¹ Bozkurt, *Türkiye'nin Uluslararası Hukuk Mevzuatı*, 732-733.

³² Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk*, 10. Baskı (Ankara: Turhan Kitabevi, 2011), 99; antlaşma metni için bkz. 1969 *Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi*, md. 62/1 a ve b.

³³ Çelik, *Milletlerarası Hukuk*, 1: 275; Yücel Acer- İbrahim. Kaya, *Uluslararası Hukuk*. 5. Baskı (Ankara: Seçkin Yayınları, 2010), 101.

landırılmasını veya değiştirilmesini isteyemez.³⁴ Çünkü taraflar, yaptıkları antlaşmaya şartlar değişmediği sürece bağlı kalmayı taahhüt etmişlerdir. Böylece mesele, âkitlerin antlaşmanın akdi sırasındaki iradelerinin yorumuyla tespit edildiği bir hal almaktadır ki bu da oldukça karmaşık bir hale dönüşmektedir. Böyle bir izah tarzı, uygulamada taraflara istedikleri antlaşmayı tek taraflı olarak yürürlükten kaldırma imkânı vererek ahde vefa ilkesinin değerini kaybettirecek ve keyfi teşebbüslerin yolunu açabilecek bir durumdur.³⁵ Ancak şu var ki suiistimal ihtimaline binaen bu ilkenin uygulanmaması da başka sıkıntılara neden olabilir.³⁶

◊ İkinci görüş ise Fransa idare hukukunun beklenilmeyen hal nazariyesinden esinlenerek geliştirilmiştir. Buna göre antlaşmanın yapıldığı koşullarda gerçekleşen çok önemli ve beklenilmeyen değişiklikler oluşmasının, âkitlerden birine antlaşmayı sonlandırma yetkisi tanımadığı,³⁷ antlaşmanın yeni şartlara göre düzenlenmesi gerektiği ileri sürülmüştür. Aslında burada şartlarda meydana gelecek olan değişiklik karşısında antlaşmanın fesih yoluyla sonlandırılması değil, yeni şartlara uydurulması söz konusudur.³⁸ Dolayısıyla Rebus sic stantibus kaydı, beklenilmeyen haller nazariyesi kapsamında anlaşıldığında, âkitler arasında dostane bir yoldan veya yargı yoluyla antlaşmanın değiştirilmek üzere gözden geçirilmesidir.³⁹ Uluslararası hukukta antlaşmaları kendiliğinden sona erdirmeyip bu tür nedenlere dayanarak antlaşmanın sonlandırılmasını veya değiştirilmesini isteyen tarafın isteğini diğer taraf/taraflara bildirmesi gerekir. Bu talep, ya ilgili devletlerin kendi aralarında ya da üçüncü bir tarafça, yani uluslararası bir mahkeme tarafından karara bağlanabilir.⁴⁰ Bu çerçevede şartların değiştiğini iddia eden taraf, antlaşmanın yapıldığı gündeki şartlarda köklü ve beklenilmeyen değişikliklerin olduğunu öne sürer, diğer âkit/âkitler de bunu kabul ederlerse, antlaşmayı yeni

³⁴ Acer - Kaya, *Uluslararası Hukuk*, 101.

³⁵ Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, 2: 141.

³⁶ Seviğ, *Özel Devletler Umumi Hukuku*, 187.

³⁷ Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, 2: 141.

³⁸ Çelik, *Milletlerarası Hukuk*, 1: 275.

³⁹ Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, 2: 141; Seviğ *Özel Devletler Umumi Hukuku*, 187.

⁴⁰ Acer - Kaya, *Uluslararası Hukuk*, 101.

koşullara uydurmak için görüşmelere başlarlar.⁴¹ Tarafların antlaşmayı yeni şartlara uyduramaması veya şartların önemli ve köklü şekilde değişmemesi, meselenin milletlerarası hakemliğe ya da yargı yoluna götürülmesi sonucunu doğurabilir.⁴² Böyle bir davranışı reddetmek ise ya âkitlerden birinin ‘rebus sic stantibus’ kaydını meşru olmayan maksatlar için bahane olarak kullanmak istediğini ya da diğer âkidin hukukî mevcudiyet sebebini kaybetmiş bir antlaşmayı, değişen şartlar içinde istismar etmek ve kötüye kullanmak arzusunu ortaya koyar.⁴³ Rebus sic stantibus konusunda çağımız yazarlarının çoğunluğu, Fransa idare hukukundaki beklenmeyen hal nazariyesinden ilham alınarak geliştirilen görüşü benimsemiştir.⁴⁴

Buraya kadar verilen malumatlar çerçevesinde anlaşılmaktadır ki uluslararası hukukta bu iki norm arasındaki uyumsuzluğu ortadan kaldırmak için şartlarda önemli ve köklü değişiklikler olmadığı sürece antlaşmalara ahde vefa/sadakat zorunluluğu gerekmektedir. Şartlarda önemli ve köklü değişiklikler olduğunda ise ‘rebus sic stantibus’ kaydı gereği, hukukun sosyal hayatın şartlarına uydurulması mümkün olmaktadır.⁴⁵ Ancak şartların değişip değişmemesiyle ilgili antlaşma tarafları serbest olunca ve takdir farkının çözümü noktasında bir merci de bulunamayınca gayet tabii ki antlaşma kolaylıkla feshedilemez. Bunun için devletler hukukçularının büyük bir kısmı, rebus sic stantibus şartını kabul etmesine rağmen, meselenin taraflarca anlaşılabilir olarak çözümlenmesi neticesinde tatbikini zaruri görürler. Zaten uluslararası hukuktaki uygulama da bu yöndedir.⁴⁶ Aslında bu ilkeyle ilgili en önemli sorun, bu ilkenin öngördüğü şartlar gerçekleştiğinde bu durumdan zarar gören tarafın, antlaşmaya tek taraflı olarak son verip verememesi ya da bu yönde uygulamayı durdurma yetkisinin olup olmadığıdır. Bu konuda doktrinde

⁴¹ Çelik, *Milletlerarası Hukuk*, 1: 275-276; ayrıca bkz. Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, 2: 141.

⁴² Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, 2: 141; Çelik, *Milletlerarası Hukuk*, 1: 275-276.

⁴³ Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, 2: 141.

⁴⁴ Çelik, *Milletlerarası Hukuk*, 1: 275-276.

⁴⁵ Çelik, *Milletlerarası Hukuk*, 1: 275.

⁴⁶ Alsan, *Yeni Devletler Hukuku*, 1: 600.

hâkim görüş, bir tarafın bu ilkeye istinaden akdedilen antlaşmayı tek başına sonlandıramayacağı yönündedir.⁴⁷ Ancak günümüzde bir antlaşmanın yapılışı sırasında mevcut olan ve antlaşmanın yapılmasını etkileyen şartlarda ortaya çıkan değişmelerin antlaşmaya son verme ya da bu antlaşmanın uygulamasını durdurma nedeni olacağı kabul edilmektedir.⁴⁸ Buna göre akdedilen bir antlaşma nedeniyle zarar gören taraf, ya antlaşmanın diğer taraf/taraflarıyla yeniden bir antlaşma yapmak veya uyumsuzluğu barışçıl yollardan çözüme kavuşturmak durumundadır. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti 24 Temmuz 1923 Lozan Boğazları Sözleşmesi'nin 22 Haziran 1936 Montrö Sözleşmesi ile değiştirilmesi için birinci yola başvurmuştur.⁴⁹

II. Maslahat Kavramı

Dinî maksatları gözetip koruma anlamına gelen maslahat terimi,⁵⁰ toplum veya bireyler için sürekli veya çoğunlukla yararın bulunduğu fiilleri ifade eder.⁵¹ Başka bir deyişle, İslam hukuk usulünde hakkında nâss, icma ve kıyas gibi bir delil bulunmayan hususlarda İslâm'ın ruhuna uygun maslahatlara/kamu yararına göre hüküm verme işlemidir. Bu kapsamda ıstıslâh terimi de mesâlih-i mürseleyi esas alarak hüküm verme demektir.⁵² Şafiî alimlerinden Gazzâlî(ö. 505/1111) maslahat için ıstıslah terimini, Malikîler ise mesâlih-i mürsele tabirini kullanırlar. Buna münasib-i mürsel de denilmektedir.⁵³ Aslında terminolojik nitelik gösteren bu farklılık, müçtehitler arasında maslahat kavramının anlam ve mahiyetini etkile-

⁴⁷ Çelik *Milletlerarası Hukuk*, 1: 276; Pazarcı *Uluslararası Hukuk*, 99.

⁴⁸ Pazarcı, *Uluslararası Hukuk*, 99.

⁴⁹ Çelik, *Milletlerarası Hukuk*, 1: 276; Bu konuda Uluslararası Adalet Divanı'nın İngiltere ile İzlanda arasında balıkçılık davasına ilişkin bkz. Pazarcı, *Uluslararası Hukuk*, 99.

⁵⁰ Mehmet Erdoğan, "Maslahat", *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 7. Baskı (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 345.

⁵¹ Muhammed Tahir b. Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi*, trc. Mehmet Erdoğan- Vecdi Akyüz, 4. Baskı (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013), 194.

⁵² Abdulvehhâb Hallâf, *Mesâdirü't- Teşrî'i'l- İslâmî fimâ lâ nassa fihîhi*, 6. Baskı (Kuveyt, Dâru'l Kalem, 1414/1993), 85-86, 90; Saîd Ramadan el-Bûti, *Dâvabitü'l Maslahâ fi Şer'îâtî'l İslâmiyye*, (Dimeşk: Dâru'l Fikr, 2005), 364-365; Abdülkadir Şener, *Kıyas İstihsan İstıslah* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1974), 137-138.

⁵³ İsmail Hakkı İzmirli, *İlm-i Hilâf*, haz. Sırrı Fuat Ateş, (Konya: Hüner Yayınları, 2010), 79.

meyen bir durumdur. Dolayısıyla maslahatın açılımına bakıldığında⁵⁴, hüküm verilirken dikkate alınması gerektiğine dair hakkında şer'î bir delil bulunan maslahatlara mesâlih-i mu'tebere; belirli bir şer'î delilin muteber sayılmayacağını gösterdiği maslahatlara mesâlih-i mülğâ denilmektedir. Mesâlih-i mürsele ise insanlara bir fayda sağlayan ve onlardan bir zararı gideren, muteber veya mülğâ sayıldığına dair hakkında belirli bir delil bulunmayan maslahatlardır.⁵⁵ Başka bir ifadeyle İslâm'ın amaçlarına uygun olan ve hakkında muteber veya ilga edilmiş olduğuna dair özel bir delil bulunmayan maslahatlardır. Bu itibarla maslahatları gösteren bir delil bulunması durumunda bu gibi maslahatlar kıyasın kapsamına dâhil olur. Buna mukabil ilga edildiğine dair bir delil bulunması hâlinde ise bu maslahatın kabul edilmesi İslâm'ın hüküm koyarken hedeflediği temel amaçlara aykırı düşer.⁵⁶

50

OMÜİFD

İslâm dininin emir ve yasakları, kuvvetli gerekçelere dayanır ve esaslı maksatları hedefler ki bu hükümler, insanların yararı düşünülerek konmuştur. Bu çerçevede Yüce Allah, bazı hükümlerin gerekçelerini açıklamış, bazı hükümlerin gerekçelerini açıklamayarak bunun araştırılıp anlaşılmasını insanların idrakine bırakmıştır.⁵⁷ Buna göre maslahat/mesâlih-i mürselele göre meydana gelen bir olay hakkında hüküm verme, hükmün dayanacağı gerekçeyi ve gerçekleştireceği maksadı belirleme işi müçtehide düşmektedir. Dolayısıyla burada herhangi bir kayda tabi olmadığı için sözlük manasına uygun bir şekilde maslahat-ı mürsele

⁵⁴ Gazzâlî, Maslahatları üç kısma ayırmaktadır. Bunlardan birincisi, bir nass'la muteber olduğu bildirilmiş olan maslahatlar. İkincisi, bir nass'la batıl olduğu bildirilmemiş olan maslahatlar. Üçüncüsü ise muteber veya batıl olduğu bir nass tarafından bildirilmemiş olan maslahatlardır. Burada hüccet olup olmaması tartışmalı olan, üçüncü kısımdaki maslahatlardır. Bu konuda ayrıntılı bkz. Ebû Hamîd Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min 'İlmi'l Usûl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı (Beyrut, Dâru'n nefâis, 1432/2011), 1: 476, vd.

⁵⁵ Zekiyyüddîn. Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, trc. İbrahim Kâfi Dönmez, 18. Baskı (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 168-170.

⁵⁶ Muhammed Ebû Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, trc. Abdülkadir Şener, 6. Baskı (Ankara: Fecr Yayınları, 1994), 235.

⁵⁷ Bûti, *Dâvabitü'l Maslahâ*, 85-86.

olarak adlandırılan⁵⁸ maslahatın esas alınması gerekir ki bu zaten 'celb-i menafi ve def'i mefasitten/mazarrattan' ibarettir.⁵⁹ Toplumun ayakta kalması ve insanların huzur ve güven içinde yaşayabilmesi için İslam, "din, can, akıl, nesil ve mal" şeklinde beş esasın korunmasını gaye edinmiştir.⁶⁰ Zaten bütün semavî dinler ve hukuk sistemleri, bu beş esasın dokunulmazlığı ve korunmasının gerekliliğini, başka bir ifadeyle maslahatı gerçekleştirme ve mefsedeti ortadan kaldırmayı hedefler.⁶¹

Bu durumda hangi fiillerin maslahat, hangilerinin mefsedet olarak belirleneceği yukarıda belirtilen beş esasa bağlı olarak maslahatın amacını⁶² şekillendirir. Maslahat ile mefsedetın eşit olduğu varsayıldığında ise mefsedetın defedilmesi, maslahatın elde edilmesinden evladır. Şu da bir gerçek ki hüküm verilirken dikkate alınacak olan fayda ve zarar, zamanla toplumdaki topluma farklılık gösterebilmesi, sonraki dönemlerde maslahat ve mefsedet mefhumlarının yeniden değerlendirilmesini gerektirir. Bu itibarla İslâm'ın erken döneminden itibaren İslâm bilginlerinin dönemin şartları gereği kamu menfaatini, iyiliğin teminini ve kötülüğün engellenmesini esas alarak daha önce üzerinde ittifak edilmiş hükme aykırı, ancak maslahatı gerçekleştiren hükümler verdikleri görülmektedir.⁶³ O halde hakkında nass bulunmayan bir maslahat, İslâmî hükümlerin amaçlarına uygun olduğu takdirde ihmal edilmemelidir. Hüküm verilirken maslahatı dikkate almamak ise Kur'an'da "O, dinde sizin için hiçbir zorluk yüklememiştir"⁶⁴ şeklindeki ayetin hükmüne aykırı olarak insanları zorluklarla karşı karşıya bırakmak anlamına gelir. Ayrıca olaylar, sosyal şart ve çevrelere göre sürekli değiştiğine göre insanların maslahatları da buna

⁵⁸ Hallâf, *Mesâdirü't- teşrî'i'l- İslâmî*, 85; Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, 137.

⁵⁹ el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1: 478.

⁶⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1: 478; İbrahim b. Musa el-Gırnâtî eş- Şâtibi, *el-Muvâfakât fi Usûli's Şeri'a*, thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan Ali Selman (Kahire, Dâru İbn Affân, 1417/1997), 2: 18 vd.; İzmirli, *İlm-i Hilâf*, 82.

⁶¹ Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, 139.

⁶² Bu durum, Mecelle'de "Def'i mefasid celb-i menâfi'den evladır" şeklinde ifade edilmiştir (md. 30).

⁶³ Hallâf, *Mesâdirü't- Teşrî'i'l- İslâmî*, 91; Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, 123-126; 172-174.

⁶⁴ Hacc, 22/77.

bağlı olarak değişir. Müçtehidin bir kısım meseleleri/olayları, maslahatı göz önüne alarak bir hükme bağlamaktan yoksun bırakılması hâlinde dönemsel ihtiyaçların sevkiyle ortaya çıkan hukukî meselelere uygun çözümler üretilmesi engellenmiş olur. Böyle bir durum ise İslâm'ın son din olarak gönderiliş anlam ve mahiyetine ters düşer.⁶⁵

Maslahat-ı mürsele, Malikîler ve Hanbelîler tarafından benimsenmekle birlikte İslâm'ın, insanların maslahatlarını koruma ve zararlı şeyleri onlardan uzak tutma gayesini güttüğü ve sahabenin de birçok meselelerin hükmünü buna uygun olarak belirlediği gerekçesinden hareketle Malikîler, bunu bazı şartlar dâhilinde müstakil şer'î bir delil olarak görürler.⁶⁶ Buna mukabil Şafiiler, mesâlih-i mürseleyi şer'î bir delil olarak kabul etmezler. Nitekim Şafiî âlimlerinden el-Âmidî(ö. 631/1233) konuya ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Maslahatlar, Allah tarafından muteber ve ilga edilmiş olarak iki kısma ayrılır. Ancak mesâlih-i mürselenin bunlardan hangisine dâhil olacağı kesin bir şekilde belli değildir. Muteber ve ilga edilmiş olduğu yönünde şer'î bir delil bulunmadığından bunlardan birine bağlı kılma imkânı olmadığı için mürsel maslahat, hüccet olarak kabul edilemez."⁶⁷ Aynı şekilde Gazzâlî de maslahatın zarurî, külli ve kesin olması hâlinde ancak bir hüccet olacağını söylemektedir.⁶⁸ Dolayısıyla Şafiiler, kıyasa dâhil bir delil olarak kabul ettikleri maslahatı, kıyasa bağlayacak herhangi bir nass bulunmaması hâlinde geçerli kabul etmezler.⁶⁹

Fıkıh usullerinde mesâlih-i mürseleyi başlı başına bir kaynak olarak görmeyip, bunun yerine hüküm istinbatında istihsâna geniş ölçüde yer veren Hanefîler ise İslâm'ın genel prensiplerine uygun olan maslahatları koruma ve mefsedetleri defetme esasını kabul etmektedirler. Bu açıdan

⁶⁵ Hallâf, *Mesâdirü't- Teşrî'i'l- İslâmî*, 90-91; Ebû Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, 268-169.

⁶⁶ İzmirli, *İlm-i Hilâf*,108; Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, 144-145. Ebû Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, 235.

⁶⁷ Ebu'l Hasen Seyfüddîn, el-Âmidî, *el İhkâm fî Usûl'l Ahkâm*, thk: Seyyid el-Cemilî (Beyrut: Dâru'l Kütübî'l Arâbî, 1404), 4: 167; İzmirli, *İlm-i Hilâf*, 108.

⁶⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1: 476; İzmirli, *İlm-i Hilâf*, 109.

⁶⁹ Ebû Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, 236.

Hanefîlerin istihsân anlayışları, mesâlih-i mürseleyi de kapsayıcı niteliktedir. Irak ekolünün ilk temsilcilerinden İbrahim en-Nehâî(ö. 96/714), görüş ve fetvalarında daima maslahat esaslı yaklaşım içinde olduğu gibi Ebû Hanife ve arkadaşlarının vermiş oldukları fetva ve hükümler incelendiğinde onların da mesâlih-i mürsele terimini kullanmasalar da bazı meseleleri çözüme kavuştururken maslahatı gözettileri görülmüştür.⁷⁰ Bu çerçevede fıkıh külliyyatına bakıldığında Hanefî hukukçularının ortaya çıkan meseleleri bir hükme bağlarken, kuralların katılığı ve darlığı içinde sıkışıp kalmadan bazı durumlarda nassların lafızlarını zorlayarak ruhunu araştırdıkları ve hakkaniyete uygun çözüm üretme gayreti içinde oldukları göze çarpmaktadır.⁷¹ İşte bunlardan biri de devlet başkanının kamu menfaatini ön planda tutarak bir antlaşmayı bozup bozamayacağı meselesidir.

II. Antlaşmaların Maslahat Sebebiyle Bozulması

A. Genel Olarak

Günümüzde teamüle dayalı kurallar yanında devletler, menfaatleriyle ilgili alanlarda, antlaşmalar akdederek ilişkilerinde uyacakları ve uygulayacakları hukuk kurallarını belirlemekle teamül kaidelerini daha etkinleştirmeyi amaçlamaktadırlar. Gelişen ve değişen uluslararası ilişkiler, beraberinde farklı ihtiyaçları da getirdiğinden bunları karşılamak adına devletler, kuralları güncellemek üzere antlaşma/ antlaşmalar yapmaktadır.⁷² Uluslararası hukukta devletler arasında karşılıklı hak ve vecibeler kurmak veya mevcut olanları değiştirmek ya da yapılan antlaşmalara son vermek üzere devletlerin irade mutabakatlarını tespit eden hukukî muameleler olarak ifade edilen⁷³ antlaşmalarla kabul edilen taahhütler, aslın-

⁷⁰ Hallaf, *Mesâdirü't- Teşrî'i'l- İslâmî*, 89, 90; Şener, *Kıyas İstihsan İstıslah*, 146; Sabri Şakir, Ansay, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, 2. Baskı (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1954), 45.

⁷¹ Ali, Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997, 16: 17.

⁷² Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, 2: 81.

⁷³ Enver Bozkurt - M. Akif Kütükçü - Yasin Poyraz, *Devletler Hukuku*, 7. Baskı (Ankara: Yetkin Yayınları, 2012), 64.

da tarafların birbirlerine karşı bağlandıklarını belirten ahlâkî ve hukuki taahhütlerdir.⁷⁴

İslam'da uluslararası ilişkilerde Müslüman-gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın tüm insanlar arasında haksızlığın ortadan kaldırılması, adaletin hâkim kılınması ve insanlığın şeref ve haysiyetinin korunması temel esas olarak kabul edilmiştir. İslam'ın bu barışçıl yaklaşımını engellemeye çalışan ve onunla mücadele eden insanlarla veya toplumla karşılaşılması durumunda barışın tesisi için savaşılmaması öngörülmüştür.⁷⁵ Nitekim bu yaklaşım Kur'an'da " ...Artık onlar, sizi bırakıp bir tarafa çekilir de sizinle savaşmazlar ve size barış teklif ederlerse bu durumda Allah, size onların aleyhinde bir yola girme hakkı vermemiştir"⁷⁶ ayetiyle açıkça ortaya konulmuştur. Aynı şekilde diğer naslar da incelendiğinde uluslararası ilişkilerde barışı tesis etmeye matuf antlaşmalar yapılmasını ya da süresi biten antlaşmaların yenilenmesini engelleyici bir ibare mevcut değildir.⁷⁷ Buna göre İslam ülkesi devlet başkanının, gayrimüslim bir ülkeyle veya onlardan bir toplulukla Müslümanların maslahatına uygun şekilde barış antlaşması yapmasında bir mahzur bulunmamaktadır. Nitekim "Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de ona yanaş ve Allah'a tevekkül et, çünkü O işitendir, bilendir"⁷⁸ ayetinin sevkiyle Hz. Peygamber, Mekke halkıyla on yıllık bir barışı öngören Hudeybiye Antlaşması'nı yapmıştır.⁷⁹ Ancak bu antlaşmada sürenin on yıl olarak belirlenmiş olması, sonradan yapılan antlaşmalar için bağlayıcı nitelik taşımayıp, Müslümanların ihtiyaçları ve maslahatları dikkate alınarak herhangi bir süre sınırlandırılması söz konusu olmaksızın belirtilen süreden uzun veya kısa olarak belirlenebilmesine mani bir durum yok-

54

OMÜİFD

⁷⁴ Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, 2: 82.

⁷⁵ Muhammed, el-Mübarek, *İslam Nizamı: Devlet ve Hükümet*, trc. Hüsameddin Cemal (İstanbul: Nidâ yayımları, 2013), 116.

⁷⁶ Nisâ, 4/90.

⁷⁷ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım, 2017), 4: 271.

⁷⁸ Enfâl, 8/61.

⁷⁹ Şemsu'l-Eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, , *el-Mebsût*, thk: Halîl Muhyiddin el-Meys (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1421/2000), 10: 147, 149; Burhânuddin Ebû'l-Hasen Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelil, el-Merginânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mubtedî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990), 2: 430.

tur.⁸⁰ Hanefî ve Malikîlere göre antlaşmanın belirli bir süreye dayalı olması söz konusu değildir. Dolayısıyla ihtiyaç nispetinde süre uzatılabileceği için bu mesele, tamamen devlet başkanının takdirine/içtihadına bırakılmıştır. Şafîî ve Hanbelîler ise Hudeybiye Antlaşması'nda belirlenen on yıllık süreyi esas alarak antlaşmalarda bu sürenin üzerine çıkılmaması görüşünü benimsemişlerdir.⁸¹ Antlaşmalarda süreyle ilgili bu farklı yorumlamalara rağmen uluslararası ilişkilerde bazen barış zamanı elde edilebilecek maslahatın, savaş dönemindekinden daha fazla olabileceği⁸² de göz ardı edilmemelidir.

Her ne kadar yukarıda zikredilen Enfâl suresi 61. ayeti mutlak olsa da "Üstün durumda iken gevşeyip barışa çağırmayın. Allah sizinle beraberdir. O amellerinizi asla eksiltmeyecektir"⁸³ ayetinin takyit ile bir antlaşmanın Müslümanların maslahatını sağlayacak nitelikte olması gerektiği konusunda fakihlerin ittifakı bulunmaktadır. Müslümanların maslahatını temin etmeyen bir antlaşmanın yapılması ise İslâm'da yasaklanmıştır.⁸⁴ Zira bu durumda yapılan bir antlaşma, fiziki bakımdan savaşın terkedilmesi, manevî bakımdan da Müslümanların maslahatını sağlayamaması, 'def-i mefâsid' diye belirtilen kötülüklerin bertaraf edilememesi anlamına gelir.⁸⁵ Bu durum ise gayrimüslim ülke/ülkelerden gelebilecek kötülüğü defetmek ve onları İslâm'a çağırma amacına yönelik yapılan cihadın⁸⁶ tam olarak fonksiyonunun icra edilememesi demektir. O halde İslam ülkesinin husumet içinde olduğu bir ülkeyle antlaşma yapmasındaki ana hedefi, İslam'ın ve Müslümanların hak ve menfaatinin korunmasıyla

⁸⁰ Muhamed b. Muhammed Ekmelüddin, el-Babertî, *el-Înâye fi Şerhi'l Hidâye (Fethü'l Kadir ile birlikte)* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, tsz.), 5: 456.

⁸¹ Vehbe, Zuhayli, *el-Fikhu'l İslâmî ve Edilletuhu* (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1417/1996), 6: 440-441.

⁸² Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Kudâme, *el-Muğni*, thk: Abdullah b. Abdul Muhsinet-Türkî-Abdulfettah Muhammed el-Hulvî, 3. Baskı (Riyad: Dâru'l Âlemu'l Kütüb, 1417/1997), 13: 155.

⁸³ Muhammed, 47/35.

⁸⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 10: 147; Kemâlüddin Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî (İbnü'l Hümâm), *Fethu'l-Kadir* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, tsz.), 5: 455-456.

⁸⁵ Babertî, *el-Înâye*, 5: 456.

⁸⁶ Ebû Bekr Alâeddin Muhammed b. Ahmed es- Semerkandî, *Tuhfetü'l Fukâha* (Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 1405/1984), 2: 294.

onların karşılaşabileceği mazarratı/zararların ortadan kaldırılması, yani maslahatın sağlanmasıdır.⁸⁷ Maslahatın değişmesi durumunda ise antlaşmayı bozmak hem fizikî hem de manevî bakımdan cihat kabul edildiğinden bu durumda antlaşmaya bağlı kalınması, cihadın terkedilmesi anlamına gelir.⁸⁸ Bunun için İslam'da antlaşmanın kuruluş aşamasında maslahat esaslı yaklaşıldığı gibi nebzi-i ahd⁸⁹ diye tabir edilen antlaşmanın bozulması durumunda da hikmet, maslahat ve zaruret göz önünde bulundurulmuştur.⁹⁰

İslam devletler hukukunda antlaşmalar, belirli bir süre kaydıyla yapılabildiği gibi mutlak bir biçimde de yapılabilir. Belirli bir vakte kadar yapılması durumunda antlaşmanın bozulmasına gerek duyulmaz. Çünkü zaten bu sürenin tamamlanmasıyla antlaşma da bozulmuş olur.⁹¹ Mutlak bir şekilde yapılmış olan antlaşmalar ise devlet başkanı tarafından Müslümanların maslahatı gereği sarih olarak bozulabileceği gibi⁹² gayrimüslimlerden bir grubun kendi yönetimlerinin izni veya bilgisi dâhilinde İslam ülkesine girerek antlaşmaya aykırı davranması veya kamu düzenini bozucu faaliyetlerde bulunması da bozulabilir. Ayrıca antlaşmanın bozulmasında önemli bir etken olan ihanet endişesi, İslam hukukçularının yaşadıkları dönemin siyasî ve sosyal şartlarının da sevgiyle farklı yorumlara konu olmuştur. Buna göre Hanefîler, antlaşmadaki şartlara aykırı her türlü davranışı ve Müslümanların öldürülmesini veya onlara karşı açıkça düşmanlık faaliyeti içine girilmesini ve örf ve âdetin antlaş-

⁸⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 10: 147; Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyârli Ta'lîli't-Muhtâr*, Ta'lik: Şeyh Mahmud Ebû Dakika, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1991), 4: 121; Ebu'l Berakât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *el-Mustasfa fi Şerhi'l Nafi'*, thk. Hasan Özer-Mehmet Caba (İstanbul: Mektebetül İrsadiyye, 1438/2017), 2: 464.

⁸⁸ Ebu'l Hüseyin Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî, *Muhtasaru'l Kudûrî* (Kahire: Dâru's Selâm, 1434/2013), 215; Merginânî, *el-Hidâye*, 2: 430; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 4: 121.

⁸⁹ Bu tabir antlaşmanın atılması/reddedilmesi yani bozulması anlamındadır. Bkz. Sâdî Çelebi, *Hâşiye ale'l İnâye fi Şerhi'l Hidâye(Fethiül Kâdir ile Birlikte)* (Beyrut: Dâru'l Fikr, tsz.), 5: 457.

⁹⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, 10: 147-148; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhatı Fikhiyye Kâmusu* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi,1992), 3: 390.

⁹¹ Kâsânî, Alâuddin Ebû Bekr b. Mes'ud, *Bedâiu's-Sanâi fi Tertibi's-Şerâyî* (Beyrut: Dâru İhyâit Turâsî'l Arabî, 1417/1997), VI, 73; Zuhayli, *el-Fıkhü'l İslâmî*, 4: 439.

⁹² Serahsî, *el-Mebsût*, 10: 148; Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi*, 6: 73.

mayı bozucu nitelikte olduğunu belirlediği şeylerin yapılmasını antlaşmayı sonlandıran davranış olarak kabul etmişlerdir. İslam hukukçularının çoğunluğuna göre ise antlaşmaya taraf olan ülkenin veya o ülke yönetiminin bilgisi dâhilinde bir Müslümanın öldürülerek mallarının alınması, İslam'ın kutsallarına hakaret edilmesi, İslam ülkesinin düşmanına yardım edilmesi ile Müslümanlar aleyhine casusluk yapılması antlaşmayı bozucu eylemler olarak görülmüştür.⁹³ Ancak karşı tarafın ihanet niteliğindeki bu eylemlerinin antlaşmanın bozulmasına gerekçe oluşturabilmesi için ihanet şüphesinin güvenilir kaynaklardan elde edilebilecek somut delillere dayanması gerektiği de bir gerçektir.⁹⁴ Aksi durum devletin uluslararası alanda sözüne güvenilmez bir konuma düşmesine ve böylece itibar kaybetmesine neden olur. Buna mukabil antlaşma şartlarına hassasiyetle bağlı kalınması ise uluslararası alanda devletin saygınlığını artırıcı bir nitelik olarak görülür. İslam'ın devletler hukukunda kabul ederek uygulandığı bu esas, aynı şekilde günümüz uluslararası hukukunda da görülmektedir.⁹⁵

Bu kapsamda şunu da belirtelim ki mal karşılığında düşman ülkeyle bir antlaşma yapıldığında o mal iade edilmeden antlaşmanın bozulması söz konusu değildir.⁹⁶ Antlaşmanın o milletten alınan bir bedel karşılığında ve belirli bir süre için akdedilmesi halinde bu bedelin geri kalan süreye tekabül eden kısmının kendilerine iade edilmesi gerekir. Ayrıca kendileriyle antlaşma yapılmış düşman tarafın elinde bazı Müslüman rehinelere bulunduğu maslahata binaen antlaşma bozulmak istenildiğinde durum değerlendirmesi yapılarak mesele çözüme kavuşturulur. Buna göre, İster geçici ister sürekli nitelikte olsun bir antlaşmanın bozulması hâlinde, düşman tarafın elinde bulunan Müslüman rehinelere öl-

⁹³ Zuhayli, *el-Fıkhu'l İslâmî*, 6: 439-440.

⁹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris eş- Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrut: Dâru'l Marife, 1393/1973), 4: 185; Şemsuddin, Muhammed b. Muhammed el-Hatîb eş- Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Maâni Elfâzi'l-Minhâc*, thk: Muhammed Halil İ'tânî (Beyrut: Dâru'l Marife, 1418/1997), 4: 347; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, 3: 390.

⁹⁵ Çelik, *Milletlerarası Hukuk*, 1: 268; Pazarıcı, *Uluslararası Hukuk*, 97.

⁹⁶ Şemsu'l-Eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-Kebir*, thk., Selâhuddin el-Müneccid (Kahire: Dâru İhyâi't Turâsi'l Arabî, 1971), 5: 1715, 1795.

dürülmeleri söz konusu olduğunda antlaşmayı bozma cihetine gidilmez ancak şu durumlarda antlaşmanın bozulması caiz görülmüştür:⁹⁷

◊ Rehinelere öldürülmeleri yönünde bir korku/endişe duyulmaması

◊ Rehinelere sağ salim kurtarılmasının mümkün olması

◊ Rehinelere daha önce düşman ülkesinde vefat etmiş olması

◊ Rehinelere, ölümlerini göze alarak antlaşmanın bozulmasına razı olmaları

B. Antlaşma Bozulduğunda Karşı Tarafın Bilgilendirmesi

Tek taraflı irade beyanlarının sarıh şekilleri arasında olan bildirim/tebliğ yoluyla bir devlet, diğer bir devlete veya devletlere yeni bir hukukî durumu açıklamış olmaktadır. Tek taraflı irade beyanları mutad olarak yazılı yapılmakla birlikte sözlü olarak da olabilmektedir.⁹⁸ İslam'da akdedilen bir antlaşmanın bozulduğuna dair bilginin karşı tarafa iletilmesini gerekli

58

OMÜİFD

kılan “(Antlaşma yaptığın) bir kavmin hainlik yapmasından korkarsan, sen de (onlarla yaptığın ahdi) aynı şekilde bozduğunu kendilerine bildir. Çünkü Allah, hainleri sevmez”⁹⁹ ayeti, ahdin/antlaşmanın bozulmasının ihanet kapsamına girmemesi için uyulması gereken prensibi ortaya koymuştur.¹⁰⁰ Aynı şekilde Hz. Peygamber de “Kendisi ile bir kavim arasında bir ahit/akit bulunan kişi, ahdin süresi geçmedikçe ya da eşit bir şekilde ahitlerini bozduğunu onlara bildirmedikçe hiçbir zaman bir ahdi çözmesin...”¹⁰¹ ifadesiyle bu konuya dikkat çekmiştir. Buna göre belirtilen nasslarda süreye dayalı bir antlaşma yapıldığında karşı taraf aykırı davranmadığı sürece Müslümanların mevcut antlaşmaya dinî/hukukî yönden uyması gerekir. Ayrıca İslam'da ahde vefasızlık olmasın diye onların kendilerini güvencede hissedecekleri yere dönmelerine imkân tanımak için antlaşmanın bozulduğu

⁹⁷ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, 3: 391.

⁹⁸ Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, 2: 85-86.

⁹⁹ Enfâl, 8/58.

¹⁰⁰ Serahsî, *Şerhu's-Siyeril-Kebir*, 5: 1712; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 13: 158.

¹⁰¹ Ebû Dâvûd, *Cihâd*, 152, no:2759;Tirmizî, *Siyer*, 27, no:1580.

bilgisinin karşı tarafa haber vermeden doğrudan savaşa girilmesi yasaklanmıştır.¹⁰²

Bununla birlikte akdin tarafı olan devletin, antlaşmaya ihanet etmesi durumunda İslam ülkesinin bildirimde bulunmadan savaşa girmesinde bir sakınca bulunmamaktadır.¹⁰³ Ayrıca şunu da belirtelim ki karşı tarafın antlaşma şartlarına ihanet etmesi yönünde bir endişe oluştuğunda ise ülkesine doğrudan bir saldırı yapılmasını önleme adına devlet başkanı, İslam'ın ve Müslümanların maslahatını korumak üzere antlaşmayı bozması hâlinde, diğer ülkenin devlet başkanına bilginin ulaştırılabilmesi ve onun da bu bilgiyi ülkesinin her tarafına ulaştırma imkânı bulabileceği kadar makul bir zaman dilimi takdir edilmiştir.¹⁰⁴ Bu süre geçtikten sonra devlet başkanının antlaşmanın bozulduğu ile ilgili kendilerine yapılan bildirim halkına duyurmuş olup olmadığına bakılmaksızın savaşa başlanmasında dinî bir engel söz konusu olmadığı gibi¹⁰⁵ antlaşmanın yürürlükte kalma süresinin bitiminde düşman ülkeyle savaşılması da akdi bozmak olarak görülmemiştir.¹⁰⁶ İslam devletler hukukunda antlaşmanın bozulduğuna dair bildirim yapılmadan doğrudan doğruya savaşa girilmesi, karşı tarafın antlaşmanın devam ettiğini sanarak herhangi bir karşı önlem almadığı gerekçesiyle, "Ey iman edenler! Akitleri(n gereğini) yerine getiriniz"¹⁰⁷ ve "Müslümanlar şartlarına bağlıdırlar"¹⁰⁸ şeklindeki nasslara ters düşen bir eylem olarak değerlendirilmiştir. Zira bu nasslarda antlaşma şartlarına bağlı olma ve ahde vefa göstermenin Müslümanın vasfı olduğu belirtilmiştir. Buna göre İslam'da resmi olarak antlaşmalı görünüş de gizlice ahdi bozmaya kalkışmak hainlik olduğu gibi, antlaşmanın

¹⁰² Serahsî, *el-Mebsût*, 10: 148; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 13: 158; Babertî, *el-İnâye*, 5: 457.

¹⁰³ Zuhayli, *el-Fıkhu'l İslâmî*, 6: 439.

¹⁰⁴ Mevsîlî, *el-İhtiyâr*, 4: 121.

¹⁰⁵ Kudûrî, *Muhtasar*, 215; Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-Kebir*, 5: 1722; Merginânî, *el-Hidâye*, 2: 430; Abdülğânî el-Çanimî el-Meydânî, *el-Lübâb fi Şerhi'l Kitâb*, Thk: Muhammed el-Azizî (Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmîyye, 1438/2017), 4: 707; Zuhayli, *el-Fıkhu'l İslâmî*, 6: 438.

¹⁰⁶ Mevsîlî, *el-İhtiyâr*, 4: 121.

¹⁰⁷ Merginânî, *el-Hidâye*, 2: 430; Nesefî, *el-Mustasfa fi Şerhi'l Nafi'*, 2: 464; *el-Fetâva'l Hindiy-ye* Beyrut: Daru'l Fikr, 1411/1991), 2:197.

¹⁰⁸ Mâide, 5/1.

¹⁰⁹ Buhârî, *İcâre*, 14, no: 2273; Ebû Dâvûd, *Kazâ*, 12, no: 3594; Tirmizî, *Ahkâm*, 17, no: 1352.

gereğine uygun bir şekilde sona erdiğini haber vermeden harbe girişilmesi de bir nevi ihanet olarak görülmüştür.¹⁰⁹ Nitekim Mekkeli müşriklerle Hudeybiye Antlaşması on yıllığına yapılmasına rağmen onların aykırı davranışları nedeniyle Hz. Peygamber, antlaşmayı bozduğunu onlara bildirmiştir.¹¹⁰ Aynı şekilde herhangi bir şart içermeyen saldırmazlık antlaşmalarında tarafların birbirine güvence vermeleri hâlinde de İslâm ülkesinin, akdin tarafına/taraflarına antlaşmanın bozulduğu bilgisini vermeden savaşa girmesi caiz görülmemiştir. Ayrıca İslâm'da antlaşma için bir miktar mal vermiş olsalar bile, düşman tarafın kendilerini güvende hissedecekleri yere ulaşıncaya kadar onlara saldırılması caiz değildir.¹¹¹

Antlaşmanın sona erdirilmesi her iki ülkenin bilgisi dâhilinde olduğunda taraflar ona göre hareket ederek¹¹² düşman olan ülkenin yöneticileri, bu fesih olayını ülkenin her tarafına ilan etme fırsatı bulurlar. Böylece tahrip olunan veya tahliye edilen kalelerin tamir edilmesini ve dağıtılmış olan askerlerin görev bölgelerine dönüşünü sağlamış olurlar.¹¹³ Böyle bir bildirimde bulunmaksızın antlaşmanın bozularak düşmana saldırılması, İslâm'ın uluslararası ilişkilerde temel prensip olarak benimsediği ahde vefa ilkesiyle bağdaşmadığı için kendilerini güvencede gören bir millete karşı savaş ilanı olarak telakki edilmiştir.¹¹⁴ Aynı şekilde İslâm ülkesinin belirli bir süre ve bir miktar karşılığında gayrimüslim bir ülkeyle saldırmazlık antlaşması yapması hâlinde de bu ülkeye belirli bir süre canları konusunda bir güvence verildiği için ahde vefa gereği bunun yerine getirilmesi gerekir. Bunun aksine akdin diğer tarafına bilgi verilmeksizin ya da belirlenen süre dolmadan saldırılması yasaklanmıştır.¹¹⁵

¹⁰⁹ Ebû Ubeyd, *el-Kâsım b. Sellâm, Emvâl*, thk: Muhammed İmâre (Beyrut: Dârü's Şurûk, 1409/1989), 255, no:449; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 13: 158; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4: 268-269, 289.

¹¹⁰ Merginânî, *el-Hidâye*, 2: 430; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadir*, 5: 458.

¹¹¹ Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-Kebir*, 5: 1712.

¹¹² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4: 268.

¹¹³ Serahsî, *el-Mebsût*, 10: 148; *el-Fetâva'l Hindiyye*, 2: 197.

¹¹⁴ İbn Kudâme, *el-Muğni*, 13: 158; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, 3: 391.

¹¹⁵ Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-Kebir*, 5: 1713; *el-Fetâva'l Hindiyye*, 2: 197.

Antlaşmanın, akdin tarafı olan devletçe bozulması hâlinde ise bu konuda İslam ülkesinin herhangi bir sorumluluğu bulunmadığı için onlara karşı bir bildirimde bulunma zorunluluğu da yoktur.¹¹⁶ Ayrıca onlardan sadece birkaçının kendi yönetimlerinin bilgisi ve onayını almadan İslam ülkesine girerek kamu düzenine aykırı eylem gerçekleştirmeleri antlaşmanın bozulmasını gerektirmez.¹¹⁷ Bununla birlikte eylemleri gerçekleştirenlerin mensup oldukları devlet yönetiminin olaya karışanlar hakkında soruşturma başlatmaması, suça karışanların korunması anlamına geleceği için İslam hukukçuları, bu durumu antlaşmayı sona erdiren bir eylem kabul etmişlerdir.¹¹⁸ Bahse konu bu meseleyi kapsamlı olarak ele alan Hanefî hukukçular, bu fiillerin topyekûn toplum tarafından veya yönetimin bilgisi dâhilinde yapılmasıyla ancak antlaşmanın feshedilebileceğini söylemişlerdir.¹¹⁹ Dolayısıyla Hanefîlere göre antlaşmanın fertler tarafından bozulmasına itibar edilmeyip, karşı tarafın yetkilisi olan devlet başkanı veya ordu komutanının bozmasıyla ancak antlaşma tamamen işlevini yitirmiş olur.¹²⁰ Böyle bir durumunda Müslümanların ellerinde bulunan rehinelere erkekleri serbest bırakılarak kendilerini güvencede hissedecekleri yere ulaştırılması sağlanır; kadın ve çocuk rehinelere ise ailelerine teslim edilirler.¹²¹ Ayrıca akdedilen bir antlaşmayı bozan bir ülke halkı, İslam ülkesiyle savaşır ve sonucunda Müslümanlar galip gelirse bunların bir kısmı, ahdi bozanlarla birlikte hareket etmediklerini iddia ettiklerinde ahdin bozulmasından önceki süreçte antlaşmaya bağlılıkları biliniyorsa sözlerine itibar edilir.¹²² Çünkü İslam hukukunda istishâb deliline göre sübutu kesin olarak bilinen bir şeyin aksi sabit oluncaya kadar bulunduğu hal üzere kalması esastır.¹²³ Antlaşma bozuldu-

¹¹⁶ Kudûrî, *Muhtasar*, 215; Merginânî, *el-Hidâye*, 2: 430.

¹¹⁷ Merginânî, *el-Hidâye*, 2: 430.

¹¹⁸ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 13: 158-159.

¹¹⁹ Merginânî, *el-Hidâye*, 2: 430; Meydânî, *el-Lübâb*, 4: 708; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, 3: 391.

¹²⁰ *el-Fetâva'l Hindîyye*, 2: 197; Vehbe Zuhayli, *Âsâru'l-Harb fi'l Fikhi'l İslamî* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 2009), 731.

¹²¹ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, 3: 391.

¹²² Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-Kebir*, 5: 1943-1944.

¹²³ "الْيَقِينُ لَا يَزَالُ بِالشَّكِّ" bu hukukî prensip için bkz. Serahsî, *el-Mebsût*, 1: 89; "Şek ile yakîn zail olmaz" (Mecelle, md. 5).

ğunda karşı tarafa bildirimde bulunma yükümlülüğüne dair İslam'ın ortaya koyduğu bu yaklaşımı¹²⁴ günümüz uluslararası hukukta da görmek mümkündür. Buna göre bir devletin, antlaşmayla elde ettiği yetkiyi kullanarak antlaşmayı feshetme kararını ilgili devlet ya da devletlere bildirme zorunluluğu bulunmaktadır.¹²⁵

C. Hanefî Doktrininde Konuya Dair Görüşlerin Gerekçeleri ve Tahlili

İslam'da uluslararası ilişkilerde maddi ve geçici menfaatlara başvurmaksızın akdedilmiş olan antlaşmalara ahde vefa prensibi gereği bağlı kalınması naslarda sarih bir şekilde ifade edilmiştir.¹²⁶ Hanefî mezhebinde diğer mezheplere nazaran devlet başkanına daha geniş yetki tanınmış ve başta inanç, ibadet, yargı ve yönetim olmak üzere fıkhn pek çok alanında hem birey hem de kamu yararını sağlayabilecek nitelikte hükümler geliştirilmiştir.¹²⁷ Devlet başkanının maslahat mülâhazasıyla akdedilen bir antlaşmayı, ancak karşı tarafa bildirimde bulunmak kaydıyla bozabileceği bilgisine de doktrinde yer verilmiştir.¹²⁸ Hanefîlerin konuyu yorumlamalarında temel etken, antlaşmaların gayr-i لازم(bağlayıcı olmayan) akitler olduğu yönündeki düşünceleridir. Dolayısıyla onlar bu görüşlerini“(Antlaşma yaptığın) bir kavmin hainlik yapmasından korkarsan, sen de (onlarla yaptığın ahdi) aynı şekilde bozduğunu kendilerine bildir. Çünkü Allah, hainleri sevmez”¹²⁹ ayetine dayandırmışlardır. Aynı ayeti görüşlerinde esas alan İslam hukukçularının çoğunluğuna göre ise antlaşmalar, لازم/bağlayıcı akitler olduğundan ihanet veya düşman tarafının antlaşmaya aykırı davranışı ve buna benzer emareler bulunmadığı sürece ant-

¹²⁴ Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi*, 6: 73.

¹²⁵ Çelik, *Milletlerarası Hukuk*, 1: 268; Pazarcı, *Uluslararası Hukuk*, 97.

¹²⁶ Maide, 5/1; İsrâ, 17/34; Bakara, 2/40; Âl-i İmrân, 3/76; Buhârî, *İman*, 24, no:33; Edeb, 23, no:6004; İcâre, 14, no:2273; Müslim, *İman*, 106, no:201; Ebû Dâvûd, *Sünne*, 15, no:4688; Kazâ, 12, no:3594; Tirmizî, *İman*, 14, no:2631, 2632; Tirmizî, *Ahkâm*, 17, no:1352.

¹²⁷ Ebu'l Muzaffer Şemsüddin Yûsuf b. Kızıoğlu et-Turkî el- Avnî el-Bağdâdî Sibt İbnü'l Cevzî, *el-İntisâr ve't-Tercih li'l Mezhebi's- Salih*, Ta'lik: Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî (İstanbul: Enver Matbaası, 1360/1941), 17-18 vd.

¹²⁸ Kudûrî, *Muhtasar*, 215; Merginânî, *el-Hidâye*, 2: 430; Neseî, *el-Mustasfa fi Şerhi'l Nafi'*, 2: 464; Mevsîlî, *el-İhtiyâr*, 4: 121; Meydânî, *el-Lübâb*, 4: 707.

¹²⁹ Enfâl, 8/58.

laşmayı bozmak caiz değildir. Çünkü söz konusu bu ayet, ahde vefayı gerekli kılmaktadır.¹³⁰ Burada antlaşmanın ihanet endişesiyle bozulabilmesinin dinî/hukukî bir karşılığının olabilmesi için somut bilgiye dayanması gerektiği, hatta bunların da güvenilir kaynaklardan elde edilmesi lüzumu vardır.¹³¹ Bu meseleye dair Hanefîlerin görüşlerini temellendirdikleri ayette zikredilen antlaşmanın varlığı kesin bir şekilde bilinmekte ancak ihanete binaen antlaşmanın bozulması, zanna/endişeye dayalı bir bilgidir. Bu bakımdan kesin/kat'î bir şekilde bilinen bir şey, zan ile ortadan kaldırılamaz.¹³² Barışı ve istikrarı olumsuz anlamda etkileyebileceği için güvenilir kaynaklardan teyit edilmediği sürece sırf endişe ve korku varsayımıyla hareket edilerek antlaşmanın bozulmasının İslam'ın uluslararası ilişkilerde temel ilke olarak kabul ettiği ahde vefa prensibine aykırıdır.¹³³

Hanefîlerin bu konuda görüşlerini dayandırdıkları diğer bir mesele de İslam ülkesinin garantörü olduğu bir ülkeye ya da anlaşmalı olduğu tarafa yapılan saldırının aynı zamanda İslam ülkesine anlaşmayı feshetme yetkisi tanımış olmasıdır. Hanefî hukukçular, bu husustaki görüşlerini, Hudeybiye Antlaşması'nda Kureyş'in şartlara aykırı davranışı münasebetiyle Hz. Peygamber'in anlaşmayı bozmasına dayandırmışlardır.¹³⁴ Bu olay, şu şekilde cereyan etmiştir: Hudeybiye Antlaşması'nda kabul edilen hükme göre, "...Kim Muhammed'in birliğine ve ittifakına girmek isterse, oraya girebilir ve her kim Kureyş'in birliğine ve ittifakına girmek isterse, o da oraya girebilir..."¹³⁵ Buna binaen cahiliye döneminden beri aralarında sü-

¹³⁰ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 13: 157-158; Zuhayli, *el-Fıkhü'l İslâmî*, 6: 439.

¹³¹ Şâfiî, *el-Ümm*, 4: 185; Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâî*, 6: 77; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'an*, thk: Abdulmuhsin et-Turkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006), 10: 50.

¹³² Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh el-Meâfirî İbnü'l Arabî, *Ahkâmü'l Kur'an*, thk: Muhammed Abdulkadir 'Ata (Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 1414/1993), 2: 420; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'an*, 10: 50; Mecelle, md.4.

¹³³ Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâî*, 6: 77; Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, 4: 347.

¹³⁴ Merginânî, *el-Hidâye*, 2: 430; Mevsîlî, *el-İhtiyâr*, 4: 121; Nesefî, *el-Mustasfa fi Şerhi'l Nafi'*, 2: 464.

¹³⁵ Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'r-Nebeviyye* (Kahire: Dâru's Sahâbe li't Turâsî Betnatâ, 1416/1995), 4: 4; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, 5: 458.

regelen bir düşmanlık bulunan Huzâ'a ve Benî Bekir kabilesinden Huzâa, henüz Müslüman olmadığı halde Hz. Peygamber'in müttefiki olurken, Benî Bekir ise Kureyşle antlaşma yaparak onun himayesine girmiştir.¹³⁶

Bu süreçte Müslümanların lehine olan gelişmeler ve Huzâa ile yakın işbirliği, Kureyş müşriklerini endişelendirerek onları Hudeybiye Antlaşmasını ihlal etmeye sevk etmiştir. Aslında Benî Bekir ile Huzâa kabileleri arasındaki düşmanlık Hudeybiye Antlaşmasıyla bir tarafa bırakılıp, on yıllık bir barış öngörülmüştür. Yaklaşık on yedi veya on sekiz ay devam eden¹³⁷ bu antlaşmanın yürürlükte olduğu sırada/630 yılında Kureyş'in müttefiki olan Benî Bekir, bir gece baskısıyla Huzâa'ya saldırarak onlardan bir kısmını öldürmüştür.¹³⁸ Bunun üzerine Huzâalılar canlarını Mekte'ye kaçıp Büdeyl b. Verkâ'nın(ö. 11/632) evine sığınarak kurtarmışlardır.¹³⁹ Bu saldırıda Kureyş'in de Hz. Peygamber'in geceleyin olup bitenleri bilemeyeceği ve göremeyeceği zannıyla hareket edip,¹⁴⁰ bunlara silah ve gıda desteğinde bulunması,¹⁴¹ antlaşmaya aykırı bir davranış olarak görülerek antlaşmanın hükümsüz sayılmasına yol açmıştır.¹⁴² Bu sırada Mekkeli Kureyşliler, antlaşmanın hükümlerine aykırı davrandıkları için

64

OMÜİFD

¹³⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretu'r-Nebeviyye*, 4: 3-4; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk: Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l Hancı, 1421/2001), 2: 124-125; Ebu'l Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed eş-Şeybânî el- Cezerî "*İbnü'l-Esîr*", *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk: Ebi'l Fida Abdullâh el-Kadî (Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmîyye, 1407/1987), 2: 116; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, 5: 458.

¹³⁷ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, 5: 456, 458; Ahmet Önkâl, "*Huzâa*", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 432.

¹³⁸ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrahim el-Kûfî, *Kitâbu'l-Harâc*, Matbaatu Selefîyye ve Mektebetuha, 4. Baskı (Kahire: 1392), 230; ayrıca bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l Beyân 'an Te'vil'l Kur'an*, thk: Abdulmuhsin et-Turkî (Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001), 11: 369; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, 10: 128-129; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, 5: 458.

¹³⁹ Önkâl, "*Huzâa*", 18: 432.

¹⁴⁰ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, 5: 458.

¹⁴¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 230; Hanbelî hukukçulardan İbn Kudame'nin(ö. 620/1223) belirttiğine göre Kureyşlilerin bir kısmı Benî Bekir'e yardımda bulunurken diğer bir kısmı ise bu duruma sessiz kalmış olması, Huzâa'ya yapılanlara rıza anlamı taşıdığı için Hz. Peygamber tarafından Hudeybiye Antlaşması bozulmuştur. Bkz. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 13: 158.

¹⁴² İbn Hişâm, *es-Sîretu'r-Nebeviyye*, 4: 3-4; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 2: 124-125; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 2: 116; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l Kadîr*, 5: 456, 458.

korku ve endişeye kapılarak antlaşmayı yenilemek ve ilişkileri düzeltmek üzere Ebû Süfyân'ı(ö. 31/651-52) elçi sıfatıyla Medine'ye göndermiştir. Ebû Süfyân'ın Medine'ye geldiğinde Hz. Peygamber, "Ebu Süfyan size gelmesine rağmen bir iş göremeden ancak memnun olarak Mekke'ye döneceğini" söylemiştir. Bunun üzerine Kureyşlilerin istediği şekilde görevini yerine getirmeden Mekke'ye dönmek istemeyen Ebû Süfyân'ın, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in kızı Fatıma ve Hz. Ali'yle de antlaşmanın yenilenmesi için taleplerini iletmiş ama istediği sonucu alamadan Medine'den ayrılmıştır.¹⁴³ Tam o sıralarda kendilerine yapılan saldırının intikamını almak için Huzâa' da Amr b. Sâlim¹⁴⁴, başkanlığındaki kırk kişilik bir heyeti Medine'ye göndermiştir. Amr b. Sâlim'in kabilesinin uğradığı baskını okuduğu uzun bir şiirle anlatması karşısında oldukça üzülen Hz. Peygamber, Mekke'nin fethine yol açan savaş hazırlığı yapılması talimatı vermiştir.¹⁴⁵

Aslında Kureyş, doğrudan antlaşmayı bozduğunu ilan etmemiş, ama Hz. Peygamber'in müttefiki olan Huzâa'ya saldıran Benî Bekir'e destek vererek antlaşma şartlarına aykırı davranmıştır. Zaten Kureyş, yaptıkları işin doğru olmadığını, antlaşmayı bozacak nitelikte bir davranış olarak görüleceğini bildiği için Ebû Süfyân'ı Medine'ye elçi olarak göndermiştir. Bu arada Hudeybiye Antlaşması'nı ihlal edenler hakkında Tevbe Sûresi 13-14. ayetleri nazil olmuş¹⁴⁶ ve bununla Kureyşin desteğiyle Benî Bekir'in Huzâa'ya saldırısında onlara gerekli karşılık verilemediği için halleri yürekler acısı olan Huzâalı müminlerin gönülleri bu sıkıntıdan kurtarılmak istenmiştir.¹⁴⁷ Ancak şunu da belirtelim ki Hz. Peygamber'in Hudebiye Antlaşması'nı karşı tarafın eylemlerinden kaynaklanan

¹⁴³ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 230; Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Tefsîrûl Fahrû'r Râzî* (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1401/1981), 15: 244-245.

¹⁴⁴ Mücteba Uğur, "Amr b. Sâlim", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, İstanbul, 1991), 3: 91.

¹⁴⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 231; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, 10: 130; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, 5: 456, 458.

¹⁴⁶ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, 269, no:471; Taberî, *Câmiu'l Beyân 'an Te'vil'l Kur'an*, 367; Râzî, *Tefsîrûl Fahrû'r Râzî*, 15: 244-245; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, 10: 128.

¹⁴⁷ Taberî, *Câmiu'l Beyân 'an Te'vil'l Kur'an*, 11: 369-371; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4: 311.

sebeplerle bozması dışında herhangi bir antlaşmayı bozduğu bilgisine kaynaklarda rastlanmamaktadır.¹⁴⁸

Hz. Peygamber'in uygulamaları ışığında gelişen Müslümanların maslahatını temin etmek adına kamu otoritesini temsil eden devlet başkanı tarafından antlaşmaların bozulabileceği yönündeki bu yaklaşım, sonraki zamanlarda da gündemde olmuştur. Nitekim Kıbrıs halkıyla haraç vergisi karşılığında Muâviye b. Ebî Süfyân(ö. 60/680)'ın yaptığı antlaşma Abdülmelik b. Mervân(ö. 86/705) dönemine kadar sürmüştür. Ancak bu halife, hilafeti sırasında akdedilen antlaşmaya aykırı bir olay vaki olduğunda Kıbrıs halkının antlaşmaya ihanet edip etmediklerini belirlemek amacıyla fakihlerin görüşlerine başvurmuştur. Bu konuda farklı görüşler bulunmakla birlikte bunlar arasında en dikkat çeken, Leys b. Sa'd' (ö.175/791) ile Malik b. Enes(ö. 179/795)'in görüşleridir. Leys b. Sa'd, "*(Antlaşma yaptığın) bir kavmin hainlik yapmasından korkarsan, sen de (onlarla yaptığın ahdi) aynı şekilde bozduğunu kendilerine bildir. Çünkü Allah, hainleri sevmez*"¹⁴⁹ ayetinde ihanetin somut şekilde ortaya çıkmasından ziyade ihanet şüphesinin/korkusunun bile antlaşmayı bozmayı gerektirecek bir durum olduğu görüşünü dile getirmiştir. Buna mukabil Malik b. Enes ise Kıbrıs halkının öteden beri kendilerine verilen emân üzere zimmet akdi kapsamında olduğunu hatırlatarak ihanetleri açıkça görülmediği sürece onlarla ahitlerinin bozulmasında acele edilmemesi ve "...Onların antlaşmalarını, süreleri bitinceye kadar tamamlayınız..."¹⁵⁰ ayetinin gereğine göre hareket edilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁵¹ Hanefilerin bu tarz meselelere dair yaklaşımının Malikî görüşüyle örtüştüğü görülmektedir. Nitekim Abbasîler döneminde Bizanslılarla yapılan bir savaş sırasında Harun Reşîd(ö. 193/809), sınır bölgesinde yaşayan Benî Tağlib kabilesiyle yapılan antlaşmayı feshederek Bizanslılara sempati duymaları nedeniyle savaşılmasına karar vermiştir. Bu konuda görüşüne başvuru olan Hanefî hukukçulardan Muhammed b. Hasan es- Şeybanî(ö. 189/805),

¹⁴⁸ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, 465, no:471.

¹⁴⁹ Enfâl, 8/58.

¹⁵⁰ Tevbe, 9/4.

¹⁵¹ Ebû Ubeyd, *Emvâl*, 264-266, no:469-472.

Benî Tağlib'in antlaşmayı ihlal etmediği için bunlara saldırının kesinlikle haklı görülemeyeceğini ifade ederek¹⁵² antlaşmaların keyfi ve sübjektif mülahazalarla bozulmasına engel olmak istemiştir. Aynı şekilde İmam Şafii'nin(ö.204/820) kavli-i cedidine göre de sırf ihanet edileceği endişe/korkusu nedeniyle bir antlaşmanın bozulamayacağı ancak güvenilir kaynaklardan edinilen bilgiye dayalı olarak bir antlaşmanın feshedilebileceği yönünde görüşü bulunmaktadır.¹⁵³ Çünkü İslam'da maddi ve geçici bir menfaat veya maslahat uğruna vazgeçemeyecek bir temel ilke vardır ki o da ahde vefadır. Dolayısıyla topluma yararlı olacağı düşünülen bir şeye aykırılık taşıya bile ahde vefa gereği ona sadakat göstermesi, maslahatın gereğidir.¹⁵⁴

Bu bağlamda uluslararası hukuktaki uygulamaya dair kısaca değerlendirme yapıldığında görülecektir ki ahde vefa genel bir ilke olarak benimsenmekle birlikte bunun istisnası mahiyetinde rebus sic stantibus ilkesi de bulunmaktadır.¹⁵⁵ Bu ilkeye göre bir anlaşmanın yapılış sırasında var olan şartlarda ortaya çıkan değişikliklerle bu anlaşmaya son verme veya uygulamasını durdurma gerekçesi olarak kabul edilmektedir.¹⁵⁶ Hanefîlerin maslahatın değişmesiyle antlaşmaların yeniden değerlendirilmesine dair görüşleri, 'rebus sic stantibus' ilkesini hatıra getirmektedir. Hanefî doktrinine göre, Müslümanların maslahatı sebebiyle anlaşma yapıldığı için zamanla oluşacak şartlar bu maslahatı etkilediği takdirde devletin, karşı tarafa bilgi vererek anlaşmayı sonlandırma yetkisi bulunmaktadır.¹⁵⁷ Akdin tarafına haber vermeksizin antlaşmanın bozulması ise "Allah, hainleri sevmez"¹⁵⁸ ayetine göre hainlik olarak görülmüştür.¹⁵⁹ As-

¹⁵² Macid Khadduri, *İslam'da Adalet Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991), 225.

¹⁵³ Şâfiî, *el- Ümm*, 4: 185; Şirbîni, *Muğni'l-Muhtâc*, 4: 347; Şemsuddin Muhammed b. Ahmed er- Remî, *Nihâyetü'l Muhtâc ilâ Şerhi'l Minhâc* (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1404/1984), 8: 109.

¹⁵⁴ Seyyid Kutup, *Fi Zilali'l Kur'an* (Kahire: Dâru'ş Şurûk,1985), 2: 835.

¹⁵⁵ Acer- Kaya, *Uluslararası Hukuk*, 101.

Bozkurt, *Türkiye'nin Uluslararası Hukuk Mevzuatı*,732; 1969 *Viyana Sözleşmesi*, md. 6); Seviğ, *Özel Devletler Umumi Hukuku* 187; Pazarıcı, *Uluslararası Hukuk*, 99.

¹⁵⁷ Kudûrî, *Muhtasar*, 215; Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi*, 6: 73; Merginânî, *el-Hidâye*, 2: 430; Mevsîlî, *el-İhtiyâr*, 4: 121; Babertî, *el-Înâye*, 5: 457.

¹⁵⁸ Enfâl, 8/58.

lında İslam'da antlaşmaların maslahat düşüncesiyle bozulmasıyla bireysel maslahattan ziyade sosyal, siyasal, ekonomik ve askerî gibi kamu yararını yakından ilgilendiren maslahatlar/menfaatler kastedilmektedir. Günümüz uluslararası hukukta ise şartların değişikliğine bağlı olarak antlaşmaların gözden geçirilebilmesi için öncelikle, daha önceki şartların tarafların bu antlaşmayı yapmalarında ana gerekçeyi oluşturması ve değişikliğin tarafların yükümlülüklerini önemli ölçüde etkilemesi gerektiği ifade edilmiştir.¹⁶⁰ Aksi halde keyfi ve sübjektif yorumlamalarla içi doldurulmuş bir maslahat anlayışı antlaşmaların bozulması cihetine gidilmesi ahde vefa ilkesine aykırılık taşır. Oysaki *"Bir toplum diğer toplumdansayınca ve malca) daha çok olduğu için yeminlerinizi, aranızda bir fesat aracı edinerek ipliğini sağlamca büktükten sonra, çözüp bozan(kadın) gibi olmayın. Allah bununla sizi imtihan etmektedir..."*¹⁶¹ ayeti, Müslümanları bu duruma düşmekten sakındırmaktadır.

68

OMÜİFD

Maslahat nedeniyle antlaşmaların bozulup bozulamayacağı konusunun günümüz uluslararası hukukta nasıl değerlendirildiği hususunda ise şunları söylemek mümkündür. Antlaşmaların yapıldıktan sonraki süreçte rebus sic stantibus ilkesi diye tabir edilen şartlarda köklü değişiklikler olması durumu, hem uluslararası örf-adet hukuku kuralları hem de 1969 Tarihli Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin 62. maddesi kapsamında bir antlaşmayı sona erdirmeye veya antlaşmadan çekilme sebebi-dir.¹⁶² Ancak bir antlaşmanın akdedildiği sırada mevcut olan şartlar da sonradan meydana gelen taraflarca öngörülemez esaslı bir değişikliğe, aşağıdaki şartlar yerine gelmedikçe antlaşmayı sona erdirmeye veya antlaşmadan çekilme için bir gerekçe olarak başvurulamaz:

◊ Bunlardan biri, antlaşma şartlarının mevcudiyetinin, tarafların antlaşma ile bağlanma rızalarının köklü bir temelini teşkil etmesi;

¹⁵⁹ Merginânî, *el-Hidâye*, 2: 430; Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâî*, 6: 77; Mevsîlî, *el-İhtiyâr*, 4: 121; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, 5: 457.

¹⁶⁰ 1969 Viyana Sözleşmesi, md. 62/1a ve b; Bozkurt, *Türkiye'nin Uluslararası Hukuk Mevzuatı*, 732-733.

¹⁶¹ Nahl, 16/92.

¹⁶² Acer-Kaya, *Uluslararası Hukuk*, 101.

◊ Diğer i se değişiklik antlaşmaya göre halâ icra edilecek yükümlülüklerin kapsamını köklü bir şekilde değiştirme etkisini haiz olması.¹⁶³

Aynı şekilde ilgili Sözleşme'nin içeriğinde şartlarda meydana gelen esaslı bir değişikliğe bir antlaşmayı sona erdirmek veya ondan çekilmek için gerekçe olarak şu hallerde başvurulamayacağı belirtilmiştir: Birincisi, antlaşmanın bir sınır tesis ediyor olması diğeri de şartlarda köklü değişiklik olması gerekçesini ileri sürerek başvuran tarafın ya antlaşmadan doğan bir yükümlülüğünü ihlal etmesinin ya da antlaşmanın diğeri bir tarafına karşı herhangi bir uluslararası yükümlülüğünü ihlâl etmesinin neticesi olması.¹⁶⁴ Günümüzde bir antlaşmanın yapılışı sırasında mevcut olan ve antlaşmanın yapılmasını etkileyen şartlarda ortaya çıkan değişmelerin bu antlaşmaya son verme ya da bu antlaşmanın uygulamasını durdurma nedeni olacağı kabul edilmekle birlikte¹⁶⁵ uluslararası uygulama ve yargı içtihatları, genelde rebus sic stantibus kuralına dayanarak uluslararası antlaşmaların tek taraflı feshine imkân tanımamaktadır. Dolayısıyla bu kuralın gereği olarak taraflara ancak mevcut koşullara uygun yeni bir antlaşma imkânı sağlanmaktadır.¹⁶⁶ Oysaki Hanefilerin bu konuya yaklaşımlarına bakıldığında karşı tarafın antlaşma şartlarını ihlal etmesi neticesinde maslahat mülahazasıyla mevcut antlaşmanın feshedilmesi söz konusudur. Nitekim Hudeybiye Antlaşması, Mekkelilerin aykırı davranışı sebebiyle bozulduğunda onların antlaşmayı yenilemek üzere Ebû Süfyân'ı gönderdiklerinde Hz. Peygamber, bu talebe olumlu yaklaşmamıştır.¹⁶⁷

Buradan anlaşıldığına göre uluslararası hukukta şartların değişmesi ve umumun menfaati göz önünde bulundurularak bazı şartlar çerçevesinde antlaşmalar bozulabilmektedir. Bu durum dikkate alındığında Müslümanların, antlaşma yaptıkları tarafın antlaşmada belirtilen şartlara aykırı davranışlarına dair güçlü bulgu/kanıt söz konusu olduğunda top-

¹⁶³ md. 62/1.

¹⁶⁴ 1969 Tarihli Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi, mad.62/2 a-b.

¹⁶⁵ Pazarıcı, *Uluslararası Hukuk*, 99.

¹⁶⁶ Ayrıntılı bkz. Eroğlu, *Devletler Umumi Hukuku*, 78-79.

¹⁶⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 230.

lumun hak ve menfaatlerini korumak için mevcut antlaşmayı bozması hukuk aykırı bir eylem değil, bilakis hukukun tesis edilmesi için atılmış bir adımdır.¹⁶⁸ Ancak günümüzde anlaşmaların zaman zaman ihlal edilmesine dayanak teşkil eden ‘devletin ya da toplumun menfaati’ yaklaşımı ki anlaşmalara bağlılık ilkesine aykırı davranmayı gerektirmez. Bu bakımdan İslam’da bir devletle yapılan bir antlaşmayı, menfaat icabı bozmak veya antlaşmayı çeşitli hile, aldatma ve ihanete alet etmek kesin olarak yasaklanmıştır. Hanefî kaynaklarında devlet başkanının maslahat icabı antlaşmayı bozacağıının belirtildiği kısımlarda Hanefî hukukçuların görüşlerine dayanak olarak “‘Antlaşma yaptığın) bir kavmin hainlik yapmasından korkarsan, sen de (onlarla yaptığın ahdi) aynı şekilde bozduğunu kendilerine bildir. Çünkü Allah, hainleri sevmez”¹⁶⁹ ayetine yer verilmektedir. Hanefî ve Şafiî fıkıhında hukukî işlemlerde objektifliğin, istikrar ve güven ortamının sağlanması ön planda tutulduğundan antlaşmanın bozulmasına gerekçe oluşturan ihanet korkusundan emin olmak için antlaşma şartlarına ihanet şüphesinin mevcut olup olmadığına güvenilir kaynaklardan araştırılıp teyit ve tespit edildikten sonra ancak antlaşma bozulabilir. Aksi takdirde bu durum, sübjektif mülahazayla antlaşmaların bozulduğu yönünde bir algı oluşmasına neden olur. Böyle bir endişeden dolayı Hanefî ve Şafiî fikhî doktrininde objektiflik, güven ve istikrar bozulmaması için İslam hukukunda kötülük ve mefsedete götüren yolların kapatılması anlamındaki sedd-i zerâyi’ prensibinin uygulama alanı sınırlı kalmıştır.¹⁷⁰

Diğer taraftan sınırsız veya uzun bir süre için akdedilen antlaşmaların şartların değişikliğine binaen bozulması da uluslararası hukuk açısından taraflar arasında bir kısım mağduriyetler doğurabilir. Bunun için günümüz modern hukukta bu tarz antlaşmalarda değişiklik yapılabilmesinin zımnî bir kayıt olarak bulunduğu bazı hukukçular tarafından kabul

¹⁶⁸ Vehbe Zuhayli, *İslam Hukukunda Savaş*, çev. İsmail Bayer (İstanbul: İhtar yayıncılık, 1996), 134.

¹⁶⁹ Enfâl, 8/58.

¹⁷⁰ Bardakoğlu, “Hanefî Mezhebi”, 16: 18.

edilir.¹⁷¹ Bu bakımdan antlaşmanın yürürlüğüne dair bir problem ortaya çıktığında bir çıkış yolu olarak rebus sic stantibus ilkesi devreye alınarak antlaşmanın yeniden değerlendirilmesi mümkün olabilir. İslam hukukunda ise daimî nitelikte yapılan antlaşmalara daha baştan cevaz verilmeyerek¹⁷² daha sonra problem oluşturma ihtimaline binaen önlem alınmıştır. Kur'an'da, belli sürelerle bağlı yeni antlaşmalar yapmaları için gayrimüslimlere dört aylık ek bir süre verilmiş ayrıca Hz. Peygamber tarafından da on yılı aşmayan antlaşmalar yapılmıştır.¹⁷³ Bu yaklaşımla İslam hukuku, tüm konularda olduğu gibi bu konuda da ihtilaftan sonra çözümü değil, ihtilaf çıkmadan önce tedbiri esas alarak hukukî ilişkileri sonraki dönemlerde ihtilafa konu olabilecek şeylerden uzak tutmaya çalışmıştır.¹⁷⁴

Sonuç

Uluslararası ilişkilerin günümüzdeki anlam ve mahiyette gelişmişlik düzeyine ulaşmadığı eski devirlerde özellikle antlaşmanın tarafları arasında bir savaş ya da bir krizin vaki olduğu durumlarda ahde vefa ilkesine esneklik kazandırmak için antlaşmaların, köklü değişimlerin olduğu durumlarda şartlara uyarlanmasını ifade eden rebus sic stantibus ilkesi geliştirilmiştir. Uluslararası hukukta bu konuda genel kabul gören yaklaşım, şartlarda önemli ve köklü değişiklik olmadığında antlaşmalara bağlı kalınması, aksi takdirde tarafların diplomatik yolları kullanarak karşılıklı rıza temelinde antlaşmayı şartlara uygun hale getirmeleridir. İslam devletler hukukunda belirli bir süreye dayalı antlaşma yapıldığında akdin tarafı olan devlet, buna aykırı davranmadığı sürece İslam ülkesinin dinî/hukukî yönden bu antlaşmaya uyma zorunluluğu bulunmaktadır. Hatta herhangi bir şekilde karşı tarafın ihaneti sonucu antlaşmanın bozulması hâlinde bile ahde vefasızlık olmaması için belirli bir usul takip

¹⁷¹ Alsan, *Yeni Devletler Hukuku*, 1: 600; Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, 2: 141; Seviğ, *Özel Devletler Umumi Hukuku*, 187; Çelik, *Milletlerarası Hukuk*, 1: 275.

¹⁷² İbn Kudâme, XVIII, *el-Muğni*, 155-159; Zuhayli, *el-Fıkhü'l İslâmî*, VI, 440-441.

Muhammed, Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2011), 1: 453.

¹⁷⁴ Hayreddin Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2013), 3: 92.

edilerek akdin tarafı olan devlet ya da devletlere bilgilendirme işlemi yapılması öngörülmüştür.

İslam ülkesinin Müslümanların maslahatını sağlamak için antlaşmayı bozması hâlinde bu bilginin akdin tarafı olan ülkenin bilgilendirilmesi ve bu yönde belirli bir süre takdir edilmesiyle İslâm devletler hukukunun ahlâkî, hukukî, insanî ve erdemli niteliği ortaya konulmuştur. İslâm tarihi boyunca pek çok örneğine rastlanan bu durum, erken dönemlerden itibaren uygulanagelmiş ve İslâmî bir örf halini almıştır. İslam'da uluslararası ilişkilere barış eksenli yaklaşıldığı için maddi maslahatlara başvurmaksızın antlaşmalara ahde vefa prensibi gereği sadakat gösterilmesi naslarda sarıh bir şekilde belirtilmiştir. Bununla birlikte Hanefî hukukçular, hakkında bir nass ya da hükmü bilinen benzer bir olay bulamadıklarında İslam hukukunun genel prensiplerine ve ruhuna göre hükmün aranması anlamındaki maslahata, istihsân metodu kapsamında yer vermişlerdir.

72

OMÜİFD

Bu kapsamda Hanefî mezhebinde diğer mezheplere nazaran devlet başkanına daha geniş yetki tanınmış ve kamu yarını ön planda tutan hükümler geliştirilmiştir. Bu itibarla İslam ülkesi devlet başkanının maslahat düşüncesiyle bir antlaşmayı, ancak akdin tarafı olan ülkenin devlet başkanına bildirim yapmak kaydıyla bozabileceği bilgisi de doktrinde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Antlaşmanın bozulması hâlinde karşı tarafa bildirimde bulunma yükümlülüğüne dair İslam'ın ortaya koyduğu bu yaklaşım, uluslararası ilişkiler bağlamında ileri bir merhaleyi ifade etmektedir. Bu uygulamanın günümüz uluslararası hukukunda da geçerli olduğunu belirtmek gerekir.

Hanefî doktrininde İslam ülkesi devlet başkanının Müslümanların maslahatı için karşı tarafı bilgilendirmek kaydıyla antlaşmayı bozabilme yetkisi ise modern hukukta ahde vefa genel kuralının bir istisnası durumunda olan ve belirli şartlar altında uygulama alanı bulan 'rebus sic stantibus' ilkesini akla getirmektedir. Uluslararası hukukta bu ilkenin uygulanabilmesi için önceki şartların tarafların bu antlaşmayı yapmalarında temel gerekçeyi oluşturması ve bunun tarafların yükümlülüklerini ciddi manada etkilemesi gerekmektedir. İslam devletler hukukunda ise masla-

hat sebebiyle antlaşmanın bozulması veya bazı hükümlerinin yeniden düzenlenmesindeki amaç, aslında tabii veya siyasî olaylara bağlı köklü değişikliklerdir. Aksi takdirde çeşitli hile ve bahanelerle antlaşmaların bozulması, ahde vefa prensibine aykırı bulunduğu için yasak bir eylem olarak görülmüştür. Ancak günümüz uygulamalarına bakıldığında uluslararası hukukta şartların değişmesi ve umumun menfaati ileri sürülerek antlaşmalar bozulabilmektedir. Bu minval üzere mesele değerlendirildiğinde İslam ülkesi devlet başkanının antlaşma yaptıkları tarafın ihaneti söz konusu olması hâlinde bilgilendirme yaparak antlaşmayı bozması hukuk dışı bir davranış değildir.

Kaynakça

- Acer, Yücel – Kaya. İbrahim. Uluslararası Hukuk. 5. Baskı. Ankara: Seçkin Yayınları, 2010.
- Alsan, Zeki Mesud. Yeni Devletler Hukuku. Ankara: Güney Matbaacılık ve Gazetecilik, A.Ş., 1951.
- Âmidî, Ebu'l Hasen Seyfüddin. el İhkâm fi Usûl'l Ahkâm. Thk: Seyyid el-Cemilî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kütübî'l Arâbî, 1404.
- Ansay, Sabri Şakir. Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku. 2. Baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1954.
- Babertî, Muhamed b. Muhammed Ekmelüddin. el-İnâye fi Şerhi'l Hidâye (Fethü'l Kadir ile birlikte). 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, tsz.
- Bağdatlı, Selahattin. "Rebus Sic Stantibus Koşulu". Hukuk Sözlüğü. İstanbul: Derin Yayınları, 2012.
- Bardakoğlu, Ali. "Hanefi Mezhebi". Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi. 16: 1-21. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhâtı Fıkhiyye Kâmusu. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1992.
- Bozkurt, Enver. Türkiye'nin Uluslararası Hukuk Mevzuatı. 5. Baskı. Ankara: Asil Yayın Dağıtım Ltd. Şti., 2011.
- Bozkurt, Enver-Kütükçü, M. Akif- Poyraz, Yasin. Devletler Hukuku. 7. Baskı. Ankara: Yetkin Yayınları, 2012.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. Sahihu'l Buhari(Mevsûatu'l Hadîs eş-Şerif el-Kütübü's Sitte İçinde). Haz. Salih b. Adülaziz. Riyâd: Dâru's Selâm, 2008.
- Büti, Saïd Ramadan. Dâvabitu'l Maslaha fi Şer'îati'l İslâmiyye. Dimeşk: Dâru'l Fikr, 2005.

Crozat, Charles. Devletler Umumî Hukuku. Trc. Edip F. Çelik. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1950.

Çelik, F. Edip. Milletlerarası Hukuk. 4. Baskı. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1980.

Ebü Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. es-Sünen(Mevsûatu'l Hadîs eş-Şerif el-Kütübü's Sitte içinde). Haz. Salih b. Adûlaziz. Riyâd: Dâru's Selâm, 2008.

Ebü Ubeyd, Kasım b. Sellâm. el-Emvâl. Thk: Muhammed İmâre. Beyrut: Dâru's Şurûk, 1409/1989.

Ebü Yûsuf, Yakûb b. İbrahim el-Kûfî. Kitâbu'l-Harâc. 4. Baskı. Kahire: Matbaatu Selefiyye ve Mektebetuha, 1392.

Ebü Zehra, Muhammed. İslâm Hukuku Metodolojisi. Trc. Abdülkadir Şener. 6 Baskı. Ankara: Fecr Yayınları, 1994.

Erdoğan, Mehmet. "Maslahat". Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü.7. Baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.

Eroğlu, Hamza. Devletler Umumi Hukuku. Ankara: İktisadi ve Ticarî İlimler Yayınevi, 1979.

74

el-Fetâva'l Hindiyeye. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l Fikr, 1411/ 1991.

OMÜİFD

Hallâf, Abdulvehhâb. Mesâdirü't- Teşri'i'l- İslâmî fimâ lâ nassa fihihi. 6. Baskı. Kuveyt: Dâru'l Kalem, 1414/1993.

Hamidullah, Muhammed. İslâm Peygamberi. 2 Cilt. Çev. Mehmet Yazgan, İstanbul: Beyan Yayınları, 2011.

Garner, J. W. "The Doctrine of Rebus Sic Stantibus and the Termination of Treaties". American Journal of International law, 29(1927): 500-516.

Gazzâlî, Ebü Hamîd Muhammed. el-Mustasfâ min 'İlmi'l Usûl. thk. Muhammed Abdurrahman el Maraşlı. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'n nefâis, 1432/2011.

Gönlübol, Mehmet. Uluslararası Politika. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2000.

İbn Âşûr, Muhammed Tahir. İslam Hukuk Felsefes. Çev. Mehmet Erdoğan- Vecdi Akyüz. 4. Baskı. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013.

İbn Hişâm, Ebü Muhammed Abdulmelik b. Hişâm. es-Sîretu'r-Nebeviyye. 5 Cilt: Kahire: Dâru's Sahâbe li't Turâsî Betnatâ, 1416/1995.

İbn Sa'd, Ebü Abdillâh Muhammed. et-Tabakâtü'l-Kübrâ. 11 Cilt. Thk: Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l Hancı, 1421/2001.

İbnü'l Arabî, Ebü Bekir Muhammed b. Abdillâh el-Meâfirî. Ahkâmu'l Kur'an. Thk: Muhammed Abdulkadir 'Ata. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 1414/1993.

İbnü'l-Esîr, Ebu'l Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed eş-Şeybânî el- Cezerî. el-Kâmil fi't-Tarih. Thk: Ebi'l Fida Abdullâh el-Kadî. 11 Cilt. (Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 1407/1987.

- İbnü'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid. Fethu'l-Kadir. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, tsz.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed. el-Muğnî. 3. Baskı. 15 Cilt. Thk: Abdullah b. Abdul Muhsinet-Türkî-Abdulfettah Muhammed el-Hulvî. Riyad: Dâru'l Âlemu'l Kütüb, 1417/1997.
- İzmirli, İsmail Hakki. İlm-i Hilâf. Haz. Sırrı Fuat Ateş. Konya: Hüner Yayınları, 2010.
- Karaman, Hayreddin. Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku. 3 Cilt. İstanbul: Ensar Yayınları, 2013.
- Kâsânî, Alâuddîn EbûBekr b. Mes'ud. Bedâiu's-Sanâi fi Tertibi's-Şerâyî. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't Turâsi'l Arabî, 1417/1997.
- Kudûri, Ebu'l Hüseyin Ahmed b. Muhammed. Muhtasarul Kudûri. Kahire: Dâru's Selâm, 1434/2013.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an. 24 Cilt. Thk: Abdulmuhsin et-Turkî, Müessesetü'r- Risâle. Beyrut: 1427/2006.
- Menemenlizade, Ethem. Devletler Umumi Hukuku. İstanbul: Türkiye Matbaası, 1934.
- Meray, Seha Lütfi. Devletler Hukukuna Giriş. 3. Baskı. 2 cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965.
- Merginânî, Burhânuddîn Ebû'l-Hasen Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelil. el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mubtedî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Mevsîlî, Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd. el-İhtiyârli Ta'lîli'l-Muhtâr. 5 Cilt. Ta'lik: Şeyh Mahmud Ebû Dakika. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1991.
- Meydânî, Abdülğânî el-Ğanimî. el-Lübâb fi Şerhi'l Kitâb. 4 Cilt. Thk: Muhammed el-Azizî. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1438/2017.
- el-Mübarek, Muhammed. İslam Nizamı: Devlet ve Hükümet, Trc. Hüsameddin Cemal İstanbul: Nidâ yayınları, 2013.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebu'l-Huseyn el- Kuşeyrî. Sahîhu Müslim. (Mevsûatu'l Hadîs eş-Şerif el-Kütübü's Sitte içinde). Haz. Salih b. Adülaziz, Riyâd: Dâru's Selâm, 2008.
- Nesefî, Ebu'l Berakât Abdullah b. Ahmed. el-Mustasfa fi Şerhi'l Nafi'. 3 Cilt. Thk. Hasan Özer-Mehmet Caba. İstanbul: Mektebetül İrşadiyye, 1438/2017.
- Önkâl, Ahmet. "Huzâa". Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi. 18: 431-433. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Pazarıcı, Hüseyin. Uluslararası Hukuk. 10. Baskı. Ankara: Turhan Kitabevi, 2011.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. Tefsirü Fahrü'r Râzî. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l Fikr, 1401/1981.

- Reçber, Kamuran. Uluslararası Hukuk Ders Kitabı. Bursa: Dora Basım-Yayın Dağıtım Ltd., 2014.
- Remlî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed. Nihâyetü'l Muhtâc ilâ Şerhi'l Minhâc. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l Fikr, 1404/1984.
- Sâdî Çelebi. Hâşiye ale'l İnâye fi Şerhi'l Hidâye(Fethül Kâdir ile Birlikte), 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l Fikr, tsz.
- Semerkindî, Ebû Bekr Alâeddin Muhammed b. Ahmed. Tuhfetü'l Fukâha. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 1405 /1984.
- Serahsî, Şemsu'l-Eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl. Şerhu's-Siyerî'l-Kebir. 5 Cilt. Thk. Selâhuddin el-Müneccid. Kahire: Dâru İhyâi't Turâsî'l Arabî ,1971.
- , el-Mebûsât. Thk: Halil Muhyiddin el-Meys. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l Fikr, 1421/2000.
- Seviğ, Muammer Raşit. Özel Devletler Umumi Hukuku. 2. Baskı.İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1958.
- Sıbt İbnü'l Cevzî, Ebu'l Muzaffer Şemsüddin Yûsuf b. Kızıoğlu et-Turkî el- Avnî el-Bağdâdî el-İntisâr ve't-tercîh li'l mezhebi's- salih. Ta'lik: Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî. İstanbul: Enver Matbaası, 1360/1941.
- 76 Seyyid Kutup. Fi Zilali'l Kur'an, 6 Cilt. Kahire: Dâru's Şurûk, 1985.
- OMÜİFD Sönmezoğlu, Faruk. "Pacta Sunt Servanda". Uluslararası İlişkiler Sözlüğü. 529-555. İstanbul: Der Yayınları, 2010.
- Şa'bân, Zekiyyüddîn. İslâm Hukuk İlminin Esasları. Trc. İbrahim Kâfi Dönmez, 18. Baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Şâfî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris. el-Ümm. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l Marife, 1393/1973.
- Şâtibi, İbrahim b. Musa el-Girnâfî. el-Muvâfakât fi Usûli's Şeri'a. Thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan Ali Selman. 7 Cilt. Kahire: Dâru İbn Affân, 1417/1997.
- Şener, Abdülkadir. Kıyas İstihsan İstislah. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1974.
- Şirbînî, Şemsuddin, Muhammed b. Muhammed el-Hatîb. Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Maâni Elfâzi'l-Minhâc. 4 Cilt. Thk: Muhammed Halil İ'tânî. Beyrut: Dâru'l Marife, 1418/1997.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. Câmiu'l Beyân 'an Te'vil'l Kur'an. Thk: Abdulmuhsin et-Turkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Serve. el-Câmi'u's-sahîh(Mevsûatu'l Hadîs eş-Şerif el-Kütübü's Sitte içinde). Haz. Salih b. Adûlaziz. Riyâd: Dâru's Selâm, 2008.
- Uğur, Mücteba. "Amr b. Sâlim". Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi. 3: 91. İstanbul: TDV Yayınları, İstanbul, 1991.
- Yazır, Muhammed Hamdi. Hak Dini Kur'an Dili. 10 Cilt. İstanbul: Azim Dağıtım, 2017.

Zuhayli, Vehbe. el-Fıkhü'l İslâmî ve Edilletuhu. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l Fıkr, 1417/1996.

-----, Âsâru'l-Harb fi'l Fıkhî'l İslâmî. Dimeşk: Dâru'l-Fıkr, 2009.

-----, İslam Hukukunda Savaş. Çev. İsmail Bayer. İstanbul: İhtar yayıncılık, 1996.

